

Bogusław Krasnowolski

ULICE I PLACE KRAKOWSKIEGO KAZIMIERZA

wydanie II
rozszerzone

Z DZIEJÓW CHRZEŚCIJAN
I ŻYDÓW W POLSCE

universitas

Kopia dla
Kopia dla

ULICE I PLACE

KRAKOWSKIEGO KAZIMIERZA

Bogusław Krasnowolski

ULICE I PLACE

KRAKOWSKIEGO KAZIMIERZA

Z DZIEJÓW CHRZEŚCIJAN
I ŻYDÓW W POLSCE

wydanie II
rozszerzone

universitas

Publikacja dofinansowana przez Towarzystwo Społeczno-Kulturalne
Żydów w Polsce

Publikacja dofinansowana ze środków Funduszu Wsparcia Twórców
Stowarzyszenia Kopipol

© Copyright by Bogusław Krasnowolski and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2026

ISBN 978-83-242-4252-8
e-ISBN 978-83-242-6937-2
TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne
Dagmara Wachna

Projekt okładki i stron tytułowych
Paweł Sepielak

Na okładce
Zaufek na Kazimierzu, Władysław Zakrzewski, akwaforta;
domena publiczna Polona.pl

Druk
Drukarnia Elpil
ul. Artyleryjska 11
08-110 Siedlce

www.universitas.com.pl

Spis treści

Wstęp	9

CZĘŚĆ PIERWSZA. ZARYS HISTORII I ROZWOJU PRZESTRZENNEGO 17

1. Okres przedlokacyjny	18
2. Wieś Bawół i jej lokacja	19
3. Kazimierz lokacyjny	20
4. Rozkwit miasta u schyłku średniowiecza i w czasach nowożytnych	25
5. Miasto Żydowskie	27
6. Upadek Kazimierza: od potopu szwedzkiego do rozbiorów	30
7. Rozwój Kazimierza jako dzielnicy Krakowa (1791/1800–1939)	33
8. Kazimierz współczesny	39

CZĘŚĆ DRUGA. KAZIMIERZ 43

1. Ulica Augustańska	45
2. Ulica Bartosza	50
3. Plac Bawół	50
4. Ulica Berka Joselewicza	53
5. Ulica ks. Blachnickiego	54
6. Ulica Bocheńska	55
7. Ulica Bonifraterska	56
8. Ulica Bożego Ciała	57
9. Ulica Brzozowa	62
10. Ulica Chmielowskiego – św. Brata Alberta	64
11. Ulica Ciemna	64
12. Ulica Dajwór	66
13. Ulica Daszyńskiego	70
14. Ulica Dietla (Planty Dietlowskie)	70
15. Ulica Estery	75
16. Ulica Gazowa	77
17. Ulica ks. Gurgacza	80

18. Ulica Halicka	80
19. Ulica Izaaka	81
20. Ulica Jakuba	83
21. Ulica Józefa	87
22. Ulica św. Katarzyny	106
23. Ulica ks. Kordeckiego	107
24. Ulica Krakowska	107
25. Ulica Kupa	134
26. Ulica Meiselsa	137
27. Ulica Metalowców	140
28. Ulica Miodowa	140
29. Ulica Mostowa	145
30. Ulica Na Przejściu	147
31. Ulica Nowa	149
32. Plac Nowy	151
33. Ulica Orzeszkowej	155
34. Ulica Paulińska	156
35. Ulica Piekarska	159
36. Ulica Podbrzezie	163
37. Ulica Podgórska	164
38. Ulica Przemyska	166
39. Ulica Rybaki	167
40. Ulica Rzeszowska	167
41. Ulica Siedleckiego	167
42. Ulica Skąteczna	168
43. Ulica Skawińska	174
44. Ulica św. Stanisława	183
45. Ulica Starowiślna	184
46. Ulica Szeroka	187
47. Ulica Trynitarzka	202
48. Ulica Warszawera	203
49. Ulica św. Wawrzyńca	205
50. Ulica Wąska	212
51. Ulica Węglowa	213
52. Ulica Wietora	217
53. Ulica Wiślisko	218
54. Plac Wolnica	218
55. Ulica Wrzesińska	228
56. Zaginione place i ulice Kazimierza	229

CZĘŚĆ TRZECIA. STRADOM	237
1. Ulica św. Agnieszki	239
2. Ulica Bernardyńska	241
3. Ulica Bogusławskiego	244
4. Ulica św. Gertrudy	245
5. Ulica Kolettek	247
6. Ulica Sarego	250
7. Ulica św. Sebastiana	251
8. Ulica Smocza	252
9. Ulica Stradomska	252
10. Ulica Sukiennicza	266
Wykaz skrótów	269
Bibliografia	271
Spis ilustracji	293
Ilustracje	301

Wstęp

Sto lat temu wydana została praca Stanisława Tomkowicza *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów, ich nazwy i zmiany postaci*¹. Autor, wybitny historyk sztuki, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i wieloletni konserwator zabytków Krakowa, w formie zwięzłej i przystępnej przekazał czytelnikom historię poszczególnych ulic i związanych z nimi zabytków. Największą uwagę zwrócił jednak na kształtowanie się historycznych nazw, ich genezę i zmiany.

Pierwsze wydanie niniejszej książki ukazało się ponad trzydzieści lat temu². Autor, kontynuując dzieło Tomkowicza, ograniczył się do terenu Kazimierza ze Stradomiem, a więc do samodzielnego średniowiecznego miasta z przedmieściem, w wiekach XIX i XX obejmującego dwie dzielnice w obrębie ówczesnego Krakowa. W czasie, jaki upłynął od wydania pracy Tomkowicza, poszerzył się znacznie horyzont badawczy – już w 1932 roku wydane zostały *Księgi radzieckie kazimierskie* z lat 1369–1402, zawierające szereg nieznanych wcześniej przekazów. Lata powojenne przyniosły postęp badań archeologicznych i architektonicznych, w wyniku których uchwycono pewne elementy średniowiecznej zabudowy związane z najstarszym rozplanowaniem miasta.

Podstawą pierwszego wydania książki stał się materiał zgromadzony w studium historyczno-urbanistycznym Kazimierza ze Stradomiem, opracowanym przez autora w ramach krakowskiego oddziału Pracowni Konserwacji Zabytków³. Przeprowadzone kwerendy dały obszerny, niewykorzystany dotąd materiał z dawnego archiwum miejskiego Kazimierza, z archiwów klasztornych, archiwum Wolnego Miasta Krakowa i innych. W niniejszym, drugim wydaniu uwzględniono znaczący rozwój badań, jaki miał miejsce w ostatnich dziesięcioleciach. Należy tu wspomnieć kolejne studia autora nad urbanistyką i architekturą Kazimierza⁴, różnorodne badania nad średniowieczem, między

---

¹ S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów – ich nazwy i zmiany postaci*, Biblioteka Krakowska, t. 63–64, Kraków 1926.

² B. Krasnowolski, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1992.

³ Tenże, *Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łęką św. Sebastiana, studium historyczno-urbanistyczne*, t. 1–4, maszynopis, archiwa WKZ i NID.

⁴ Tenże, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 87–92; tenże, *Kazimierskie*

innymi nad ustrojem miasta, zagadnieniem kazimierzowskiego uniwersytetu⁵ czy Skalką⁶, dalsze badania terenowe i ich syntetyczne podsumowania⁷. Odnotować trzeba postęp w badaniach nad urbanistyką i architekturą Wolnego Miasta⁸, ludnością w XVIII wieku, a więc w czasach upadku⁹, nad dwudziestowiecznym Krakowem¹⁰, a zwłaszcza jego społecznością żydowską.

-
- Miasto Żydowskie i jego zabudowa w połowie XVII wieku w świetle niektórych przekazów źródłowych*, „Krzysztofory” 2004, nr 22, s. 7–33; tenże, Kazimierz, w: *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5, Małopolska, z. 1, Kraków, red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 31–33; tenże, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, w: Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, red. J. Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, t. 150, Kraków 2007, s. 383–398; tenże, *Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne Krakowa w wiekach XIII i XIV*, w: *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 760-lecie lokacji Krakowa*, red. A. Grzybowski, T. Grzybkowska, Z. Żygulski jun., Kraków 2008, s. 23–82; tenże, *Krakowski Kazimierz w dobie upadku: od najazdu szwedzkiego (1655–1657) do dzieła Komisji Dobrego Porządku (1786–1791) i trzeciego rozbioru Polski*, „Krzysztofory” 2009, nr 27, s. 139–158; tenże, *Z dziejów kształtowania zespołu Trynitarzy i szpitala Bonifratrów*, w: *Bracia, czyńcie dobro. 400 lat Zakonu Bonifratrów w Polsce 1609–2009*, red. M. Surdacki, Kraków 2009, s. 158–163; tenże, *Realizacja międzywojennego planu Wielkiego Krakowa*, w: *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 roku*, red. J.M. Małecki, Kraków 2011, s. 45–129; tenże, *Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego*, w: *Cracovia Iudaeorum 3D*, Kraków 2013, s. 99–136; tenże, *Urbanistyka i sztuka Wolnego Miasta Krakowa 1815–1846*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846. Materiały z sesji naukowej 23 maja 2015 roku*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2016, s. 55–91; tenże, *Spółeczny i urbanistyczny obraz ulicy Szerokiej na krakowskim Kazimierzu do połowy XIX wieku*, „Krzysztofory” 2017, nr 35, s. 31–56; tenże, *Krakowski Kazimierz. Historia i kultura*, Kraków 2022.
- ⁵ M. Starzyński, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, t. 3, Kraków 2015; tenże, *Collegium desertum – niedokończona fundacja Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Historyczne” 2016, t. 82, s. 107–137; tenże, *Urzednicy miesjscy Kazimierza do 1550 roku*, Kraków 2016.
- ⁶ J. Poleski, *Średniowieczny kościół św. Michała Archaniola i św. Stanisława i klasztor oo. Paulinów na Skalce w świetle badań archeologicznych z lat 2007–2008*, w: *Średniowieczny kościół na Skalce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków 2019, s. 9–24.
- ⁷ M. Łukacz, *Dom przy ul. Szerokiej 31 / Ciemnej 5. Badania architektoniczne*, Kraków 1999, archiwum WKZ, wydruk komputerowy; *Kraków, ul. Szeroka 32, dokumentacja badawczo-architektoniczna*, Kraków 2008, archiwum WKZ, wydruk komputerowy; M.J. Łukacz, M.M. Łukacz, *Kraków, ul. Krakowska / ul. Meiselsa, wstępne wyniki badań architektonicznych muirowanych struktur przestrzennych odsłoniętych w czasie badań architektonicznych w rejonie d. bramy Krakowskiej – Glinianej*, *Pracowania Badań Zabytków Architektury – dr inż. arch. Marek Łukacz*, Kraków 2019, archiwum WKZ, wydruk komputerowy; M. Cempla, Ł. Holcer, E. Cempla-Dziadoń, *Kraków, Szeroka 12, uzupełniające badania architektoniczne oraz na obecność polichromii*, Kraków 2003, archiwum firmy „Cermpla i Partnerzy” w Krakowie, wydruk komputerowy; B. Krasnowolski, M. Łukacz, *Zabudowa mieszkalna kazimierskiego Miasta Żydowskiego do połowy XVII wieku*, w: *Cracovia Iudaeorum 3D*, dz. cyt., s. 143–178.
- ⁸ U. Bęczkowska, *Karol Kremer i krakowski urząd budownictwa w latach 1837–1860*, *Ars Vetus et Nova*, t. 31, Kraków 2010.
- ⁹ R. Kołodziejczyk, *Ludność chrześcijańskiego Kazimierza pod Krakowem w XVIII wieku. Studium społeczno-demograficzne*, Biblioteka Krakowska, t. 170, Kraków 2024.
- ¹⁰ A. Chwalba, *Dzieje Krakowa*, t. 5, *Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 1997; tenże, *Dzieje Krakowa*, t. 6, *Kraków w latach 1945–1989*, Kraków 2004.

Rysują się tu syntetyczne ujęcia całokształtu problematyki od średniowiecza¹¹, w tym szczególnie wszechstronne studia nad społecznością żydowską wieków XIX i XX¹²; nowym tematem są zaś zagadnienia współczesne¹³. Ważną rolę odgrywa w nich ochrona walorów kulturowych wiązana z potrzebami rozwojowymi miasta¹⁴.

W rezultacie tezy Tomkowicza zostały bądź poważnie poszerzone, bądź skorygowane, a nawet zmienione. Powstał w ten sposób charakterystyczny obraz historii Kazimierza, rozumianej w tym wypadku jako dzieje jego ulic

¹¹ H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011, s. 493–504; też, *Żydzi w średniowiecznym Krakowie*, w: *Cracovia Iudaeorum 3D*, dz. cyt., s. 15–32; *Krakowianie: wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, M. Fryźlewicz, katalog wystawy, Kraków 2006; *Cracovia Iudaeorum 3D*, dz. cyt.

¹² S. Piech, *W cieniu kościołów i synagog. Życie religijne międzywojennego Krakowa 1918–1939*, Biblioteka Krakowska, t. 139, Kraków 1999; tenże, *Z życia Żydów w międzywojennym Krakowie 1918–1939*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Historyczne” 1999, nr 126, s. 138–176; M. Bułat, *Kraków – żydowska mozaika teatralna. Żydowskie występy teatralne w jidysz w świetle informacji z „Nowego Dziennika” 1918–1928*, w: *Teatr Żydowski w Krakowie. Studia i materiały*, red. J. Michalik, E. Prokop-Janiec, *Studia Polono-Judaica. Series Fontium*, t. 3, Kraków 1995, s. 29–62; J.M. Małecki, *Żydzi krakowscy w XIX wieku: wyjście z getta*, w: *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, red. M. Nietyksza, *Studia nad Dziejami Miast i Mieszczaństwa*, t. 3, Toruń 1998, s. 143–153; *Świat przed katastrofą. Żydzi krakowscy w dwudziestoleciu międzywojennym*, katalog wystawy w Galerii Międzynarodowego Centrum Kultury, red. J.M. Małecki, Kraków 2007; C. Brzoza, *Pierwsze lata „Nowego Dziennika”, organu syjonistów krakowskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 1998, z. 1–2, s. 23–47; tenże, *Na Kazimierzu i... Żydzi Krakowa międzywojennego. Kalendarium*, Kraków 2023; *Żydzi w Polsce – dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001; Ł.T. Sroka, *Żydzi w Krakowie – studium o elicie miasta 1850–1918*, Kraków 2008; *200 lat nowego Cmentarza Żydowskiego w Krakowie*, red. L. Hońdo, *Studia Judaica Cracoviensia. Series Fontium*, t. 13, Kraków 2010; A. Jakimyszyn, *Powstanie i rozwój terytorialny Nowego Cmentarza żydowskiego w Krakowie*, w: *200 lat nowego Cmentarza Żydowskiego w Krakowie*, dz. cyt., s. 35–53; *To była hebrajska szkoła. Gimnazjum Hebrajskie 1918–1939*, Kraków 2011; *Synagoga Tempel i środowisko krakowskich Żydów postępowych*, red. M. Galas, *Studia i Materiały do Dziejów Judaizmu w Polsce*, t. 1, Kraków–Budapeszt 2012; *Byliśmy, jesteśmy, będziemy. Społeczność żydowska Krakowa po 1945 roku*, oprac. M. Duch-Dyngosz, P. Figiela, L. Haber, Kraków 2015; A.B. Skotnicki, P. Najbar, *Rodziny żydowskie przedwojennego Krakowa*, katalog wystawy w Synagodze Wysokiej, 2012–2015, Kraków 2015.

¹³ *Czas zmian: odrodzenie życia żydowskiego w Polsce 1989–2004–2014*, red. M. Stępień, Kraków 2014.

¹⁴ *Kazimierz – plan działań. Projekt opracowany przez miasta Kraków, Edynburg i Berlin w ramach programu Unii Europejskiej ECOS 1993–1994*, Kraków 1994; B. Krasnowolski, *Odnowa zabytków Krakowa. Geneza, cele, osiągnięcia, zamierzenia*, Kraków 2004; tenże, *Restauracja zespołu augustiańskiego na Kazimierzu. Z dziejów ochrony krakowskich zabytków*, Biblioteka Krakowska, t. 152, Kraków 2010; M. Łasocha, *Ochrona wartości kulturowej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego na przykładzie Kazimierza w Krakowie*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 2021, nr 49, s. 25–46.

i placów, związanej z nimi zabudowy, a także żyjących tu niegdyś mieszkańców, zarówno tych najwybitniejszych, jak i zupełnie przeciętnych. Zgodnie z ideą Tomkowicza główną rolę odgrywa historia nazw, przy czym zakres przeprowadzonych badań pozwala nie tylko na rekonstruowanie dawnych nazw placów i ulic, lecz również nazw poszczególnych domów. Dziś dla badacza nie ulega wątpliwości wybitne znaczenie nazwy jako dokumentu historycznego. Do historycznych nazw przyzwyczajeni są też stali mieszkańcy Krakowa, niechętnie widzący wszelkie zmiany, które zacierają obraz, z jakim żyli się od pokoleń. Dawna nazwa – w przeciwieństwie do nowej – odnosi się do konkretnego punktu w przestrzeni; coś znaczy i opowiada o historii danego miejsca. Nazwa współczesna, przeważnie ahistoryczna, jest od tego miejsca oderwana, można ją odnieść do jakiegokolwiek kontekstu.

Średniowieczne nazwy Kazimierza, podobnie jak w innych miastach, określały kierunki ulic (ulica Krakowska prowadziła do Krakowa, Wielicka zaś ku Wieliczce), wiązały się z pobliskimi budowlami (ul. św. Jakuba biegła koło kościoła pod tym wezwaniem) bądź z zawodem mieszkańców (Szewska, Sukienicza, Piekarska), niekiedy charakteryzowały funkcję placu (Rynek Bydłęcy był miejscem targów bydła). Zdarzały się też nazwy związane z kształtem i specyfiką ulicy (Poprzeczna, Szeroka, Wąska, Ciemna); na terenie Kazimierza wykształcały się one zasadniczo w czasach nowożytnych, a także w XIX wieku. Dopiero w końcu wieku XIX i w XX wieku pojawiły się nazwy traktowane jako pomniki znanych postaci czy wydarzeń historycznych. Początkowo dbano, by nazwy takie wiązały się bezpośrednio z dziejami najbliższego otoczenia; stąd na przykład wytyczane w XIX wieku ulice zamieszkałego wówczas głównie przez Żydów Kazimierza otrzymywały jako patronów wybitnych patriotów pochodzenia żydowskiego – rabina Meiselsa, Berka Joselewicza. Niekiedy, w związku z rozwojem nauk historycznych, dążono do rekonstruowania dawnych nazw – pamięć o średniowiecznej wsi Bawół miała być utrwalona w nazwie wytyczonego przed stu osiemdziesięciu laty placu, pamiątką po wezwaniach nieistniejących kościołów stały się zaś ukształtowane w tym samym czasie ulice św. Gertrudy i św. Sebastiana. Dochodziły też do głosu uczucia patriotyczne, tak ważne dla społeczeństwa żyjącego w niewoli. Pięknym dokumentem solidarności z mieszkańcami zaboru pruskiego jest nazwa ulicy Wrzesińskiej, nadana przez radę miejską ulicy wytyczonej w okresie strajku szkolnego we Wrześni.

Książka podzielona jest na trzy części, z których pierwsza to niezbędny dla zrozumienia całości zarys rozwoju przestrzennego. Część druga obejmuje ulice i place Kazimierza w jego historycznych granicach, określonych przez koryta Wisły: dawne (odpowiadające dzisiejszym ulicom Dietla i Daszyńskiego) oraz obecne. Część trzecia to ulice najważniejszego przedmieścia Kazimierza – Stradomia, położonego między Starą Wisłą (ul. Dietla) a Wawelem i Krakowem. Granicę zachodnią wyznacza tu dzisiejsze koryto Wisły (ściślej:

zasięg ogrodu klasztornego bernardynów, gdyż nadbrzeża wiślane należały do początku wieku XX do Podzamcza – Rybaków). Granica północno-wschodnia odpowiada północnemu zasięgowi ogrodu misjonarzy; w przebiegu muru ogrodowego, na zapleczach dzisiejszej zabudowy przy ul. św. Sebastiana, utrwalił się przebieg młynówki Rudawy, przebitej między Krakowem a Wawelem i dzisiejszym Stradomiem w latach osiemdziesiątych XIII wieku. Uwzględniono tu również ulice położone na terenie dawnej Łąki św. Sebastiana. Teren ten, otaczający założony w XVI wieku szpital z kościołem św. Sebastiana, związany był wprawdzie z Krakowem, lecz w XIX wieku, kiedy wytyczano dzisiejsze ulice, należał do dzielnicy Stradom. Północną granicą dawnej Łąki są zaplecza posesji przy ul. Starowiśniej; od zachodu sięgała ona do fosy Krakowa (rejon dzisiejszej ul. św. Gertrudy), od wschodu – do Starej Wisły.

Ulice omawiane są w porządku alfabetycznym, według nazw współczesnych, co powinno ułatwić korzystanie z książki. Przyjęcie innej kolejności, na przykład wynikającej z historycznego rozwoju miasta, rozpoczynając od jego centrum w obrębie dawnych murów miejskich, a kończąc na terenach dawnych przedmieść, pól i folwarków – byłoby trudne do konsekwentnego przeprowadzenia z uwagi na liczne regulacje z XIX wieku, w wyniku których wytyczano ulice przecinające nieraz kilka dawnych zespołów osadniczych. Odrębnie omówione zostały ulice dziś nieistniejące.

W opracowaniu szczególnie często wykorzystywano dane pochodzące z nowożytnych spisów podatkowych i wykazów kontrybucji wojskowych, z opisu do nieistniejącego planu Kazimierza z 1789 roku i z danych opisowych do tak zwanego planu Senackiego¹⁵. Uwzględniono pominięty w pierwszym wydaniu,

¹⁵ W książce wykorzystano spis podatkowy Kazimierza ze Stradomiem z 1550 roku, opublikowany w: *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa 1507–1795*, t. 1, 1507–1586, z. 1, Kraków 1885, s. 201–204, nr 140 (dalej jako: *Prawa i przywileje*). Ponadto wykorzystano następujące niepublikowane spisy zdeponowane w Archiwum Narodowym w Krakowie (dalej jako: ANK), sygn. 29/14/o/3.2.3: rejestry poborów szosu, 1553–1567, sygn. 29/14/o/3.2.3/749; *Contributio regalis szosz nuncupata* (...), 1557, sygn. 29/14/o/3.2.3/750; *Census per totam communitatem* (...), 1558, sygn. 29/14/o/3.2.3/751; *Exactio in podwodach*, 1564, 1568, sygn. 29/14/o/3.2.3/752; *Regest szosowy*, 1573, sygn. 29/14/o/3.2.3/753; *Exactio Soss civilis* (...), 1581, sygn. 29/14/o/3.2.3/754; *Regestry poboru podatku na podwody do Stradomia*, 1581, 1585, sygn. 29/14/o/3.2.3/755; *Exactio coronationis*, 1592 (dotyczy tylko Stradomia), sygn. 29/14/o/3.2.3/756; *Exactio poboru królewskiego na Stradomiu*, 1594, sygn. 29/14/o/3.2.3/757; *Spisek, którzy dali pobór z Podbrzezia*, 1594, sygn. 29/14/o/3.2.3/758; niedatowane rejestry poborowe z drugiej połowy i końca XVI wieku, sygn. 29/14/o/3.2.3/759–761; *Szosz y podwoda*, 1605, sygn. 29/14/o/3.2.3/762; *Szosz Króla Jego Mci*, 1607, sygn. 29/14/o/3.2.3/763–764; *Regestr wybierania poboru* (...), 1614, sygn. 29/14/o/3.2.3/765; *Spis szosu i podwody*, 1617, sygn. 29/14/o/3.2.3/766; *Szos mieyski y podwoda K.J.M.*, 1619, sygn. 29/14/o/3.2.3/767; spis podatkowy, 1628, sygn. 29/14/o/3.2.3/768; *Exactia* (...) *poborów łanowych podług uchwały Sejmu Koronacye Króla Jego Mości Władysława Czwartego*, 1633, sygn. 29/14/o/3.2.3/769; *Exactia poborow* (...) *na Seymie Coronationis y* (...) *na Seymie Warszawskim* (...) *uchwalonych*, 1634, sygn. 29/14/o/3.2.3/770; *Regestr do wybierania*

jedyny pochodzący z czasów nowożytnych spis posesji Miasta Żydowskiego z 1653 roku¹⁶. Wykorzystano całokształt materiałów planistycznych¹⁷

exacty, 1638, sygn. 29/14/o/3.2.3/771; *Spis podwody JKM i na szos, pierwsza połowa XVII wieku*, sygn. 29/14/o/3.2.3/774; *Regestr wybierania poborów czternastu*, 1655, sygn. 29/14/o/3.2.3/776; *Anno Domini 1658 wybieranie poborów dwudziestu y dwu*, sygn. 29/14/o/3.2.3/777; kopie regestrów poborowych, 1659–1710, między innymi: *Copia z taryffy (...) subdelegata woiewództwa krakowskiego, z którey wydawał talary na porcy woysku moskiewskiemu*, 1710; sygn. 29/14/o/3.2.3/779; *Contrybucia albo Serwisz na Regiment Pieszy Jego Królewskiej Mosci*, 1664–1665, sygn. 29/14/o/3.2.3/783–784; *Regestr poborów No 9 na Seymiku Proszowickim uchwalonych (...)*, 1667, sygn. 29/14/o/3.2.3/786; *Regestr dwojga trzech poborów in A.D. 1669*, sygn. 29/14/o/3.2.3/787; *Regestr poborów No 6 według laudum Seymiku Proszowickiego uchwalonych (...)*, 1671, sygn. 29/14/o/3.2.3/788; *Rewizja stanu domów w mieście Kazimierzu, na Stradomiu i przedmieściach oraz ich oszacowanie podatkowe, przeprowadzone w r. 1550 (...) a skorygowane i ingrossowane do ksiąg grodzkich (...)*, 1673, sygn. 29/14/o/3.2.3/747; *Delata miasta Kazimierza przy Krakowie, stanu duchownego i szlacheckiego (...) poborów (...) na sejmiku w Proszowicach uchwalonych*, 1683, sygn. 29/14/o/3.2.3/791; *Regestr podymnego Anno Domini 1685*, sygn. 29/14/o/3.2.3/792; *Regestr poborów (...) AD 1685*, sygn. 29/14/o/3.2.3/793; *Regestr wybierania poborów w mieście Kazimierzu przy Krakowie*, 1696, sygn. 29/14/o/3.2.3/795; *Konotacya kamienic y domów w mieście JKMci Kazimierzu zruynowanem (...)*, także na *Stradomiu, Podbrzeziu y Zablociu do placenia dymów, początek XVIII wieku*, sygn. 29/14/o/3.2.3/748; *Regestr wybierania dymowej kontrybucy przez (...) woiewództwo (...) na sejmiku w Proszowicach uchwaloney w roku 1733*, sygn. 29/14/o/3.2.3/802; *Spisanie dymów czyli kominów w mieście JKMci Kazimierzu*, 1776, sygn. 29/14/o/3.2.3/803; *Inwentarz stosownie do zrysowanej karty mierniczey miasto Kazimierz i Stradom z przyległościami zawieraiący (...)* w roku 1789 ułożony, oprac. Marcin Józef Kromer, sygn. 29/14/o/3.2.3/715; *Tabella podatku dymowego dla miasta Kazimierza i Stradomia w roku 1790 ułożona (...)*, sygn. 29/14/o/3.2.3/804. Wykorzystano także znajdujący się w Archiwum Oddziału PAN w Krakowie *Regestr gospod wszystkich w mieście Króla Jego Mosci (...)* przez Jakuba Aleksandra Biedrzyckiego (...) *Roku Pańskiego 1632*, sygn. rkps. 1057. Szczególne znaczenie mają dane zawarte w opisie do planu Krakowa zwanego *Senackim*, opracowanego w latach 1802–1808 przez Ignacego Enderlego i opublikowanego przez Henryka Müncha w 1959 roku.

¹⁶ *Rewizja i Konotacya Domów i Kamienic w Mieście Żydowskim na Kazimierzu przy Krakowie roku 1653 (...)* odprawiona z powodu poboru dymowego. Tekst znany jest tylko z odpisu sporządzonego przez Żegotę Paulego, BJ, ŻP, rkps, sygn. 5357/II, t. VII, k. 73 i n.

¹⁷ Ogół archiwalnych planów całego Krakowa opublikowany został w *Katalogu dawnych map wieloskalowych Krakowa XVI–XIX wieku* (Warszawa–Kraków 1981) oraz w *Atlasie historycznym miast polskich*, t. 5, *Małopolska*, z. 1, *Kraków* (red. Z. Noga, Kraków 2007). Podstawowe znaczenie ma tu plan Krakowa zwany *Szwedzkim* z 1702 roku, który jest jedynym tego typu przekazem rejestrującym szczegóły rozplanowania średniowiecznego przed totalną destrukcją układu urbanistycznego Kazimierza w XVIII wieku (pokazuje między innymi rynek w jego pierwotnych wymiarach czy nieistniejące dziś, drugorzędne ulice w południowo-zachodniej części miasta). Spośród późniejszych planów całego miasta na szczególną uwagę zasługują: plan Kollątajowski z 1785 roku (opublikowany przez Stanisława Tomkowicza w „Roczniku Krakowskim” 1907, t. 9, s. 183–195; por. M. Odlanicki-Poczubutt, Z. Traczewska-Białek, *Plan Kollątajowski źródłem informacji o Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1977, t. 48, aneks), plan Mosano i Chavanne’a z 1796 roku i wspomniany plan *Senacki*. Dwa ostatnie plany rejestrują nie tylko podziały własnościowe, lecz także zabudowę, z podziałem na drewnianą i murowaną. Szczególne znaczenie dla studiów nad Kazimierzem i Stradomiem mają plany regulacyjne z XIX wieku, zwłaszcza z czasów Wolnego Miasta i autonomii

i ikonograficznych¹⁸, przy charakteryzowaniu zabudowy z XIX i XX wieku pomocne były informacje z archiwum planów budownictwa miejskiego¹⁹.

galicyjskiej. Plany te dokładnie rejestrują projektowane wówczas i realizowane (niekiedy w ciągu dziesięcioleci) koncepcje urbanistyczne, adaptujące i przekształcające średniowieczny układ urbanistyczny po zniszczeniach z XVII i XVIII stulecia. Są one więc podstawowym źródłem nie tylko dla dziewiętnastowiecznych regulacji przestrzennych, lecz również dla szczegółowego odtworzenia elementów dawnych układów urbanistycznych przez te regulacje zatartych – wraz z dawnymi ulicami i drogami, dawnym zasięgiem rynku, podziałami własnościowymi, przebiegiem murów obronnych itd. Plany „upiększenia” z okresu Wolnego Miasta Krakowa były częściowo publikowane (M. Borowiejska-Birkenmajerowa, J. Demel, *Działalność urbanistyczna i architektoniczna Senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815–1846*, Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, t. 4, Warszawa 1963; U. Bęczkowska, *Karol Kremer i krakowski urząd budownictwa w latach 1837–1860*, dz. cyt.), znaczna część jednak tego zasobu nie była wykorzystana w wydanych dotąd opracowaniach. Brak też publikacji materiałów późniejszych, tak dotyczących regulacji urbanistycznych, jak bruków, kanalizacji czy oświetlenia.

- ¹⁸ Obszerny materiał ikonograficzny dla całego Krakowa został zebrany w całości przez Pracownię Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego pod kierunkiem Jerzego Banacha. Najstarszy widok Krakowa z Wawelem, Kazimierzem i Kleparzem, zamieszczony w dziele Hartmana Schedla wydanym w Norymberdze w 1493 roku, jest wiarygodny tylko w zakresie ogólnej topografii terenu. Szereg istotnych szczegółów zawiera widok Krakowa z lat 1536–1537 (E.M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, Kraków 1998) oraz widoki późniejsze, z końca XVI wieku i około 1603–1605 roku, opublikowane przez Brauna i Hogenberga w Kolonii w 1617 roku (J. Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983). Widoki samego Kazimierza były niekiedy tłem dla przedstawienia patrona miasta św. Stanisława Kazimierczyka – jeden z nich zamieszczony został w dewocyjnym dziełku Jana Aleksandra Górczyna z 1647 roku *Kwiatki liliowe, czyli modlitwy nabożne*, inne, pochodzące z XVIII wieku, to małe obrazki olejne z cudami błogosławionego, znajdujące się w kościele Bożego Ciała (S. Krzysztowicz, E. Śnieżyńska-Stolot, *Obrazki wotywnie z kościoła Bożego Ciała w Krakowie*, „Polska Sztuka Ludowa” 1967, nr 21, s. 33–52). Najwcześniejszą ikonografię, sięgającą początku XVI wieku, ma Skalka, co wiąże się z kultem św. Stanisława Szczepanowskiego. Na tle sceny „rozsiękania zwłok” pojawia się gotycki kościół z prowadzącymi doń schodami, zabudowa klasztorna, sadzawka (por. drzeworyt w wydanym w 1504 roku przez Hallera dziełku *Computus novus totium fere astronomiae*, pochodzące z tego okresu przedstawienia na relikwiarzu św. Stanisława i ornacie biskupa Piotra Kmity, sceny na skrzydłach tryptyków św. Stanisława z krakowskiego Kościoła Mariackiego, Pławna, Wieniawy czy Kobylina). Liczba przekazów ikonograficznych znacznie wzrasta w wieku XIX. Dotyczą one wówczas już nie tylko ogólnych widoków oraz miejsc otoczonych kultem, lecz także ulic, placów i poszczególnych budowli. W okresie tym Kazimierz – ze swą historią i legendą – staje się przedmiotem zainteresowania licznych artystów. Ich poczet otwierają Łukasz Kozakiewicz, Józef Brodowski i Kajetan Wincenty Kielisiński. W drugiej połowie XIX stulecia przykładowo wymienić można Maksymiliana Cerchę, Stanisława Tondosa, Stanisława Fabijańskiego, Aleksandra Gryglewskiego, Wacława Koniuszkę, a nawet Jana Matejkę (rysunek ul. Jakuba). Na początku XX wieku szereg akwael maluje Franciszek Turek. W drugiej połowie i u schyłku XIX wieku liczne są fotografie. Wyróżniają się zwłaszcza prace zakładów Walerego Rzewuskiego i Ignacego Kriegera, zob. C. Bąk-Koczarska, *Krieger Ignacy*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 307–308; W. Mossakowska, *Topografia zakładu fotograficznego Ignacego Kriegera*, „Krzysztofory” 1985, nr 12, s. 56–60.

- ¹⁹ ANK, Zespół 29/1410, Archiwum Planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie.

Dla zachowania przejrzystości tekstu przy korzystaniu z niektórych wymienionych wyżej przekazów, stosunkowo łatwych do odnalezienia (spisy podatkowe i kontrybucyjne, plany budowlane), rezygnowano z przypisów; są one natomiast uwzględniane przy źródłach innego rodzaju. Poważną trudnością w redagowaniu niniejszego wydania była dokonana w międzyczasie zmiana sygnatur w krakowskim Archiwum Narodowym, w niektórych wypadkach poprzesztano więc na podaniu starych sygnatur.

Książka przeznaczona jest dla wszystkich, którym bliska i droga jest historia Krakowa, zwłaszcza zaś dla tych, którzy własny związek z historią potrafią przeżyć jako bliski kontakt z miejscem urodzenia lub zamieszkania, zarówno swego, jak swych przodków. Nie jest to więc *sensu stricto* praca naukowa, chociaż przygotowana została w oparciu o naukowe podstawy i – jak się wydaje – znacznie poszerza dotychczasowy stan badań. Badacz-specjalista znajdzie tu obszerną dokumentację źródłową zamieszczoną w przypisach. Właściwym adresatem jest jednak każdy świadomy wartości swego miasta krakowianin. Autor chciałby, aby ta książka zapoczątkowała podobne opracowania dla średniowiecznego Krakowa i innych części naszego miasta.

Do powstania książki przyczyniło się wiele osób, spośród których nie wszystkie żyją. W pierwszym rzędzie autor jest winien wdzięczność swej Matce, historyczce sztuki Marii Krasnowolskiej (1906–1996), za pomoc w badaniach archiwalnych. Do wzbogacenia pracy przyczyniły się życzliwe uwagi Profesora Tadeusza Chrzanowskiego (1926–2006). Za udostępnienie wyników badań nad ikonografią Krakowa autor dziękuje Panu doc. Jerzemu Banachowi (1922–2005) oraz Pracowni Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego. Za pomoc w kwerendach archiwalnych podziękowania należą się Pani dr Kamili Folprecht. Książka jest w znacznym stopniu wynikiem wspólnej pracy nad studium Kazimierza, prowadzonej z zespołem Koleżanek i Kolegów, którym autor pragnie złożyć serdeczne podziękowanie. Zebranie materiałów źródłowych do historii zabudowy mieszkalnej z XIX i XX wieku oraz opracowanie tego problemu jest w dużej mierze zasługą Pań Lucyny Sulerzyskiej i Aldony Sudackiej. Zabudowę Stradomia wraz z zespołem misjonarzy opracował dr hab. Waldemar Komorowski, który jest też autorem pełnej kwerendy planów regulacyjnych z XIX wieku. Badania architektoniczne domów przy ul. Szerokiej przeprowadził dr inż. arch. Marek Łukacz. W opracowaniu problematyki konserwatorskiej uczestniczył Michał Kozera, który przygotował graficzne plany miasta. Z wielką wdzięcznością i wzruszeniem wspomina autor Rafaela Felixa Scharfa (1914–2003), przedwojennego mieszkańca żydowskiego Kazimierza, który najpełniej lapidarnie ujął fenomen tego jedynego miejsca na świecie, „gdzie ulica Bożego Ciała krzyżuje się z ulicą Rabina Meiselsa, a św. Sebastiana z Berka Joselewicza”²⁰.

²⁰ R. Scharf, *Sen o powrocie*, w: tegoż, *Co mnie i tobie Polsko... Eseje bez uprzedzeń*, Kraków 1996.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ZARYS HISTORII I ROZWOJU PRZESTRZENNEGO

Kazimierz wraz ze swymi przedmieściami¹ rozwinął się na terenie płaskim, w obrębie zalewowej terasy Wisły². Jej ramiona, ulegając we wczesnym średniowieczu przesunięciom od skał Krzemionek (Wzgórza Lasoty) po Wawel,

---

¹ Rozdział niniejszy został opracowany w oparciu o inne prace autora: *Kazimierz ze Stradoniem i dawną Łąką św. Sebastiana, studium historyczno-urbanistyczne*, t. 1–4, maszynopis, archiwa WKZ i NID; *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. 54, s. 17–57; *Z badań nad urbanistyką i architekturą krakowskiego Kazimierza w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, „Rocznik Krakowski” 1989, t. 55, s. 103–112; *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny Miasta Żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofory” 1989, nr 15, s. 84–98; *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 87–92; *Kazimierskie Miasto Żydowskie i jego zabudowa w połowie XVII wieku w świetle niektórych przekazów źródłowych*, „Krzysztofory” 2004, nr 22, s. 7–33; *Kazimierz*, w: *Atlas historyczny miast polskich*, t. 5, *Małopolska*, z. 1, Kraków, red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 31–33; *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, t. 150, Kraków 2007, s. 383–398; *Lokacje na prawie niemieckim a układy urbanistyczne Krakowa w wiekach XIII i XIV*, w: *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 760-lecie lokacji Krakowa*, red. A. Grzybowski, T. Grzybkowska, Z. Żygulski jun., Kraków 2008, s. 23–82; *Krakowski Kazimierz w dobie upadku: od najazdu szwedzkiego (1655–1657) do dzieła Komisji Dobrego Porządku (1786–1791) i trzeciego rozbioru Polski*, „Krzysztofory” 2009, nr 27, s. 139–158; *Realizacja międzywojennego planu Wielkiego Krakowa*, w: *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 roku*, red. J.M. Małecki, Kraków 2011; *Urbanistyka i sztuka Wolnego Miasta Krakowa 1815–1846*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846. Materiały z sesji naukowej 23 maja 2015 roku*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2016, s. 55–91; *Krakowski Kazimierz. Historia i kultura*, Kraków 2022.

² I. Kmiotowicz-Drathowa, *Zagadnienia starorzeczy Wisły na obszarze Krakowa*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 1964, styczeń–czerwiec 1965, s. 241–244; *taż*, *Naturalne warunki wodne Krakowa (po zdjęciu nasypów)*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 1969, lipiec–grudzień, s. 620–622; *taż*, *Geologiczne podstawy odtworzenia pierwotnej topografii Krakowa*, „Materiały Archeologiczne” 1971, t. 12, s. 41–51; *taż*, *Wstępna rekonstrukcja naturalnej topografii centrum Krakowa*, „Materiały Archeologiczne”

tworzyły liczne starorzecza, których pozostałości zachowały się znacznie dłużej jako stawy (istniejąca sadzawka św. Stanisława, zachowane do XIX wieku staw św. Sebastiana i staw koło Starej Bożnicy, notowany w 1454 roku staw przy klasztorze Bernardynów na Stradomiu). Ze wzmianki o powodzi w 1270 roku zdaje się wynikać, iż główne koryto Wisły odpowiadało wówczas w przybliżeniu obecnemu. Przejęcie funkcji głównego koryta przez późniejszą Starą Wisłę (płynącą w rejonie dzisiejszych ulic Dietla i Daszyńskiego) nastąpiłoby zatem przed lokacją miasta, zapewne na przełomie XIII i XIV wieku. Od XVII wieku Stara Wisła zaczęła się zamulać i w rezultacie dzisiejsze koryto zyskało dominującą rolę.

1. Okres przedlokacyjny

Osadnictwo przedlokacyjne³ koncentrowało się w kilku punktach. Najstarszy zespół wykształcił się w rejonie wapiennej Skałki⁴, górującej nad terasą zalewową. Zapewne w XI wieku powstała tutaj romańska rotunda pw. św. Michała Archaniola (widoczna na najstarszych widokach Skałki w murach gotyckiego kościoła); byłoby to miejsce męczeństwa biskupa św. Stanisława ze Szczepanowa w 1079 roku. Prawdopodobnie w XIII wieku po zachodniej stronie rotundy wybudowano prostokątną budowlę, całe wzniesienie otoczono zaś murem, włączonym później w fortyfikacje miejskie (il. 1).

Kolejna osada (rodowa Strzemińczyków?) rozwinęła się w południowo-zachodniej części późniejszego miasta, przy ufundowanym przez ten ród, zapewne w XII wieku, kościele św. Jakuba (zburzonym w 1787 roku). Pozostałością budowli romańskiej byłaby udokumentowana półkolistą absyda,

---

1974, t. 15, s. 151–159; J. Laberschek, *Sieć wodna średniowiecznego Krakowa i jej gospodarcze wykorzystanie*, Warszawa 2016.

³ K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 234–245.

⁴ T. Lenkiewicz, K. Radwański, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Skałce w Krakowie w latach 1956/57*, „Biuletyn Krakowski” 1959, t. 1, s. 99–133; M. Krasnowolska, I. Kmiotowicz-Drathowa, *Krakowska Skałka: topografia i zabudowa*, „Studia Claromontana” 1997, t. 17, s. 201–224; E. Zaitz, M. Zaitz, *Badania archeologiczne na krakowskim Kazimierzu*, w: *Cracovia Iudaeorum 3D*, Kraków 2013, s. 64–65; J. Poleski, *Średniowieczny kościół św. Michała Archaniola i św. Stanisława i klasztor oo. Paulinów na Skałce w świetle badań archeologicznych z lat 2007–2008*, w: *Średniowieczny kościół na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków 2019, s. 9–24; A. Bojęś-Białasik, M. Szyma, *Architektura kościoła i klasztoru na Skałce do początku XVI wieku*, w: *Średniowieczny kościół na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, dz. cyt., s. 25–54. Badania średniowiecznej Skałki rozpoczął po wojnie Adolf Szyszko-Bohusz (zob. A. Szyszko-Bohusz, *Najstarsze mury Skałki w Krakowie*, „Dziennik Polski” nr 260, 22 września 1946 roku, dodatek „Od A do Z”, nr 8).

podczas gdy korpus – przyjmując jego dwunawową dyspozycję – powstałby w zaawansowanych latach XIV wieku lub na początku następnego stulecia⁵.

2. Wieś Bawół i jej lokacja (il. 2–3)

W 1198 roku wspomniana jest wieś Bawół, własność klasztoru bożogrobców z Miechowa, ofiarowana im przez rycerza Andrzeja. W XIII wieku powróciła w posiadanie rycerskie, około 1276 roku została zaś lokowana na prawie niemieckim, zapewne staraniem rycerza Wawrzyńca, z jednoczesnym utworzeniem parafii św. Wawrzyńca⁶. W rezultacie wytyczono tu regularny układ typu łańowo-leśnego⁷ z obszernym, placowym „nawsiem” (którego reliktom jest dzisiejsza ul. Szeroka), sięgającym ku południowi zapewne aż po wspomniany kościół parafialny (zburzony po 1785 roku, położony pomiędzy dzisiejszym Placem Bawół a dzisiejszymi ulicami Dajwór i św. Wawrzyńca). W pierzejach „nawsia” wytyczone zostały działki siedliskowe ujęte na zapleczach drogowymi (relikt: fragment dzisiejszej ul. Ciemnej), za nimi zaś ogrody, również

⁵ M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1984, rok 33, nr 1–2, s. 95–120; M. Goras, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003, s. 70–76. Odminną interpretację formy kościoła dał Marian Wolski (zob. M. Wolski, *Nie istniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego na Kazimierzu*, „Rocznik Krakowski” 1995, t. 61, s. 11–24). Zob. też M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, dz. cyt., s. 117–118; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, *Collectio Archeologica Ressooviensis*, t. 43, Rzeszów 2020, s. 69 i 117. O kulcie św. Jakuba: A. Witkowska, *Wezwanie św. Jakuba Większego Apostoła w diecezji krakowskiej w średniowieczu*, w: *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowej*, red. R. Knapieński, Źródła i Monografie – Towarzystwo Naukowe KUL, t. 241, Warszawa 1999, s. 107–123.

⁶ Data wynika z przekazu Jana Długosza, który omawiając osadzenie przy kościele Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich w 1405 roku, wspomina, że parafia liczyła wówczas 129 lat. F. Sikora, *Bawół*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. V, *Małopolska – województwo krakowskie*, cz. I, z. 1, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław 1980, s. 28; interpretacja: B. Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz*, dz. cyt., s. 45–46. Sprzeczny z tą interpretacją jest inny przekaz Długosza, który wśród licznych kościelnych fundacji Piotra Włostowica wymienianych pod datą 1144 wspomina też kościół *Sanctum Laurentium in Kazimiria* (Joannis Długossi *Annales seu cronicae incliti Tegni Poloniae, Liber V*, Warszawa 1975, s. 25). Wiążąc ze sobą oba świadectwa Długosza, można by hipotetycznie założyć, że lokacja Bawołu oznaczała nie fundację kościoła, lecz nadanie praw parafialnych starszej świątyni. Problem początków kościoła (wiek XII lub XIII) mogłyby rozstrzygnąć tylko badania archeologiczne. O kościele św. Wawrzyńca zob. M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, dz. cyt., s. 7–118; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, *Collectio Archeologica Ressooviensis*, t. 43, Rzeszów 2020, s. 66–67. O przedlokacyjnej osadzie: E. Zaitz, M. Zaitz, *Badania archeologiczne na krakowskim Kazimierzu*, dz. cyt., s. 64.

⁷ B. Krasnowolski, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*, dz. cyt., s. 386–388.

ograniczone od tyłu drogami (ich relikty to dzisiejsza ul. Jakuba), na skrajach układu zaś – pola. Od zachodu sięgały one zapewne po tereny wspomnianych osad przy Skalce i kościele św. Jakuba, od zachodu – po koryto Wisły w rejonie dzisiejszej ul. Daszyńskiego. W 1278 roku Bawół zastawiony został krakowskiej kapitule katedralnej, stając się później jej własnością.

3. Kazimierz lokacyjny

Lokację królewskiego miasta Kazimierza należy widzieć w kontekście kazimierzowskiej polityki osadniczej⁸, a zwłaszcza działań króla wobec stołecznego Krakowa.

Podstawą prawną lokacji Kazimierza był akt wystawiony przez Kazimierza Wielkiego 27 lutego 1335 roku. Mimo pierwotnej zapowiedzi rozległych przywilejów handlowych nowe miasto nie miało możliwości konkurowania z Krakowem; było to więc typowe, znaczne miasto „satelickie”, niepodważające, lecz wzmacniające rangę stolicy, którą zabezpieczało od południa (il. 4). Konsekwencją lokacji było wytyczenie centrum miasta w zachodniej części wyspy oblanej oboma korytami rzeki, na niezamieszkałym terenie wspomnianego już zachodniego kompleksu ról Bawołu. Szachownicowy plan urbanistyczny (il. 5)⁹ został oparty o sieć sznurową. Jako zasadniczą jednostkę, określającą wszystkie ważniejsze elementy planu, posłużono się sznurem „chełmińskim” o długości około 47,10 m (150 stóp po 31,4 cm, 10 prętów po 4,71 m). Rynek otrzymał wymiary 4 x 3 sznury. Jego północna pierzeja odpowiada w przybliżeniu sytuacjom północnych pierzei dzisiejszego Placu Wolnica i dzisiejszej ul. Węglowej, pierzeja wschodnia – wschodniej pierzei wspomnianego placu wraz z jej niezachowanym przedłużeniem, częściowo zatarta pierzeja południowa wylotowi dzisiejszej ul. Skawińskiej na ul. Krakowską (wraz z przedłużeniem w kierunku wschodnim czytelnym w podziałach własnościowych), pierzeja zachodnia – odcinkowi dzisiejszej ul. Augustańskiej pomiędzy Skawińską a Węglową.

Główną oś urbanistyczną, o przebiegu północ – południe, przeprowadzono przez rynek. Utworzyły ją ulice (il. 6) o szerokościach po 4 pręty: Krakowska

⁸ A. Berdecka, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 55, Wrocław 1982; J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. 1, *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 238–258.

⁹ B. Krasnowolski, *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. 54, s. 17–57; tenże, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, dz. cyt., s. 87–92; tenże, *Kazimierz*, dz. cyt., s. 31–33; tenże, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu*, dz. cyt., s. 388–398.

od północy i Solna (Wielicka) od południa (od XIX wieku obie te ulice noszą łącznie nazwę ul. Krakowskiej). Drugorzędna oś północ – południe związana była z pomocniczym rynkiem Bydłęcym (od XV wieku zwanym Psim), zlokalizowanym w rejonie dzisiejszej ul. Gazowej, o przypuszczalnych wymiarach 7 prętów x 3 sznury. Drugorzędne ulice, między innymi św. Wawrzyńca (nazwa zachowana do dziś), św. Jakuba (dzisiejsza Skawińska), Piekarska (nazwa nadal istniejąca), św. Stanisława (dzisiejsza Skałeczna), Sukiennicza (obecnie Józefa) i kilka niezachowanych, miały po 2 pręty szerokości. „Jednoprętowe” uliczki, traktowane jako „miedzuchowe”, związane były – może od lokacji – z kanalizacją; zanikły one ostatecznie w końcu XVIII wieku. Bloki zabudowy o głębokości jednego sznura podzielone były na działki siedliskowe o szerokości 3 prętów.

Z założeniem miasta łączyły się bezpośrednio fundacje monumentalnych kościołów gotyckich: parafialnego Bożego Ciała¹⁰ i augustiańskiego św. Katarzyny wraz z klasztorem¹¹. Oba te zespoły wpisane są dokładnie w siatkę sznurową miasta, zaś ich rzuty można wymierzyć w miarach „chełmińskich”. Przy kościele Bożego Ciała, pomiędzy zapleciami działek związanych z ówczesnymi ulicami Sukienniczą i św. Wawrzyńca, ciągnęła się posiadłość biskupia z dworem położonym w pobliżu kościoła.

Wschodnią granicę lokacyjnego układu urbanistycznego z 1335 roku wyznaczyła dzisiejsza ul. Jakuba (wraz z niezachowanym obecnie południowym przedłużeniem). Dość znaczna powierzchnia (1,5 łana) została dodatkowo powiększona w 1340 roku, kiedy Kazimierz Wielki darował miastu wspomnianą wieś Bawół. Jej centrum z „nawsiem” i kościołem św. Wawrzyńca zostało włączone do Kazimierza i wraz z nim opasane murem obronnym. Fortyfikacje istniały już w 1369 roku (daty najstarszych zachowanych zapisów w księgach miejskich). Główne ulice zamknięte zostały bramami: od północy Krakowską (zwaną też – od wyrobisk pobliskiej cegielni – Glinianą, rzadziej – od nazwy przedmieścia – Szewską), od południa Solną (Wielicką) i Bydłęcą (Bocheńską; u wylotu ulicy wybiegającej z rynku Bydłczego), od zachodu Skawińską

¹⁰ T. Węclawowicz, *Fazy budowy kościoła Bożego Ciała na Kazimierzu, wiek XIV i XV*, „Rocznik Krakowski” 1986, t. 52, s. 9–29.

¹¹ M. Muszyńska-Krasnowolska, *Kościół św. Katarzyny w Krakowie w świetle nowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1935/1936, nr 4, s. 171–192; M. Krasnowolska, *Z dziejów budowy zespołu augustiańskiego*, „Rocznik Krakowski” 1976, t. 47, s. 23–44; T. Węclawowicz, *Fazy budowy kościoła Bożego Ciała na Kazimierzu*, dz. cyt., s. 9–29; tenże, *Fazy budowy kościoła św. Katarzyny na Kazimierzu, część I: Prezbiterium*, „Rocznik Krakowski” 1988, t. 54, s. 59–72; tenże, *Gotyckie bazyliki Krakowa*, Kraków 1993; tenże, *Wnętrza krakowskich kościołów w wiekach średnich w świetle źródeł materialnych. Stan badań i nowe postulaty badawcze*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2011, t. 108, z. 7A, s. 357–368; E. Zaitz, *Kościół Bożego Ciała. Badania archeologiczne w prezbiterium kościoła w 2003 r.*, Kraków 2002, archiwa WKZ i NID, wydruk komputerowy; P. Crossley, *Gothic Architecture in Lesser Poland 1320–1380*, Kraków 1985.

(il. 74; u zbiegu ulic Piekarskiej i dawnej św. Jakuba). Północno-zachodni narożnik murów zabezpieczyła Skalka, przy pozostałych trzech stały baszty, poświadczone w czasach nowożytnych. Od wschodu i częściowo od północy obwód obronny uzupełniała fosa (relikt odkryty na terenie dzisiejszej elektrowni określa zarówno jej szerokość, jak i odległość od muru na ćwierć sznura), z pozostałych stron jej funkcję pełniły koryta Wisły.

Należy przypuszczać, że istotne zmiany w ukształtowaniu północno-wschodniej części Kazimierza zaszły po 1340 roku, czyli po wspomnianym włączeniu do miasta centrum wsi Bawół¹² (il. 7). Wznoszony – zapewne od tej daty – mur obronny, by objąć także Bawół, załamuje się po wschodniej stronie Bramy Glinianej ku północnemu wschodowi. W rezultacie w obrębie linii obronnej znalazł się trójkątny teren między projektowanym przebiegiem linii obronnej i domniemaną uliczką na zapleczu bloków zabudowy po północnej stronie ul. Józefa (ówczesnej Tkackiej – Sukienniczej), a ostatecznie zrealizowanym miejskim murem obronnym. Najstarsze zachowane spisy podatkowe Kazimierza z drugiej połowy XIV wieku nie wspominają o jakiejś własności, nie wymieniają też żadnej ulicy, która mogłaby się tu znaleźć. Zagospodarowanie tego terenu miałoby zatem pierwotnie charakter ekstensywny, a najstarsze odnoszące się doń wzmianki pochodzą dopiero z przełomu wieków XV i XVI. Jest w nich mowa między innymi o ramach sukienniczych, a więc urządzeniach służących do bielienia tkanin, czyli związanych ściśle z profesjami rzemieślników, dających nazwę ulicy Tkackiej – Sukienniczej. W tym kontekście na uwagę zasługuje nazwa Blechy, odnosząca się do przedmieścia po północnej stronie muru obronnego. Może to dawać podstawy dla dociekań Michała Schmidta i Marcina Starzyńskiego na temat zamierzonej funkcji Kazimierza (lub jego części) jako „miasta tkackiego”¹³. Na odmienną od ostatecznej realizacji sytuację muru obronnego zdają się wskazywać wyniki badań terenowych prowadzonych w 2019 roku w rejonie Bramy Glinianej pod kierunkiem dra arch. Marka Łukacza. Ujawniono w nich mur starszy od bramy i związanego z nią muru obronnego, biegnący w linii północ – południe, w szerokości ul. Krakowskiej¹⁴. Funkcja tego muru pozostaje w chwili obecnej niewyjaśniona.

¹² B. Krasnowolski, *Plac Nowy krakowskiego Kazimierza: zapis historii od XIV do XX wieku*, „Krzysztofor” 2022, nr 40, s. 65–84.

¹³ M. Schmidt, M. Starzyński, *Nowe miasto tkackie? Szkic do dziejów społeczno-gospodarczych podkrakowskiego Kazimierza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, t. 63, nr 1, s. 15–27; M. Starzyński, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, t. 3, Kraków 2015, s. 15–27; B. Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz*, dz. cyt., s. 59–61.

¹⁴ M.J. Łukacz, M.M. Łukacz, *Kraków, ul. Krakowska / ul. Meiselsa, wstępne wyniki badań architektonicznych murowanych struktur przestrzennych odsłoniętych w czasie badań architektonicznych*

Wiek XIV to pomyślny okres w dziejach Kazimierza jako krakowskiego satelity¹⁵. Wytyczony w wyniku lokacji układ miejski szybko począł wypełniać się zabudową. Na rynku powstał ratusz, co najmniej od początku XV wieku murowany. Przylegały do niego od południa sukiennice, wzniesione najpóźniej w związku z przywilejem Władysława Jagiełły z 1387 roku na wzór krakowskich; składały się zapewne z dwóch rzędów murowanych kramów rozdzielonych sienią. Najstarsza zabudowa mieszkalna jest słabo zbadana. Początkowo dominowały zapewne domy drewniane, lecz już w XIV wieku pojawiły się przy rynku murowane „kamienice” zajmujące całe szerokości działek, z przedprożami (zapewne wtórnie dobudowanymi)¹⁶. Przy głównych ulicach zabudowa murowana rozwijała się co najmniej od XV wieku.

Od ponad wieku pasjonuje badaczy problem akademii kazimierzowskiej (czy funkcjonowała na Kazimierzu, gdzie znajdowało się uniwersyteckie *collegium*) i interpretacji przekazów Jana Długosza¹⁷. Współcześnie dominiuje pogląd, że gmach taki istniał do XV wieku, lecz może nigdy nie został ukończony i nie funkcjonował zgodnie ze swym przeznaczeniem. Uderza fakt, że wzmianki o *collegium* – traktowanym jako punkt orientacyjny dla innych własności – pochodzą z okresu odnowienia krakowskiej uczelni na początku XV stulecia, a nie z XIV wieku. Sprawę budowy kazimierzowskiego *collegium* uniwersyteckiego na terenie Kazimierza mogłyby definitywnie rozstrzygnąć badania terenowe: archeologiczne i architektoniczne. Odwołując się do analiz Dariusza Niemca i Marcina Starzyńskiego¹⁸, należałoby je ograniczyć do rejonu południowej pierzei wschodniego odcinka ul. Józefa wraz z wtórnie uformowanym placem u zbiegu tej ulicy z ul. Wąską (miejsce nieistniejących dzisiaj domów Miasta Żydowskiego, oznaczonych na planie Senackim numerami 1 i 2).

---

w rejonie d. bramy Krakowskiej – Glinianej, Pracowania Badań Zabytków Architektury – dr inż. arch. Marek Łukacz, Kraków 2019, archiwum WKZ, wydruk komputerowy; ciż, *Nieznanym mur obronny partii przedlokacyjnego Kazimierza*, „Krzysztofor” 2002, nr 40, s. 103–110.

¹⁵ S. Kutrzeba, *Ludność i majątek Kazimierza w końcu XIV stulecia*, „Rocznik Krakowski” 1900, t. 3, s. 182–202.

¹⁶ B. Krasnowolski, *Zajazd Kazimierski. Kamienica przy ul. Krakowskiej 29 i Węglowej 1–1a na tle historii Kazimierza*, Kraków 2019, s. 56–59.

¹⁷ Omówienie stanu badań i różnorodnych interpretacji: B. Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz*, dz. cyt., s. 61–67. Analiza tekstu Długosza zob. W. Semkowicz-Zarembina, *Powstanie i dzieje autografu „Annales” Jana Długosza*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, t. 73, Kraków 1952; M. Zdanek, *O źródłach Jana Długosza do dziejów fundacji Uniwersytetu Krakowskiego*, w: *Jan Długosz (1415–1480). Życie i dzieła*, red. L. Korczak i in., Kraków 2016, s. 127–150.

¹⁸ M. Starzyński, *Collegium desertum – niedokończona fundacja Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Historyczne” 2016, t. 82, s. 107–137; D. Niemiec, M. Starzyński, *Zaginione Collegium – gdzie król Kazimierz Wielki postanowił wzniesić gmach dla uniwersytetu? Dwugłos historyka i archeologa*, „Alma Mater” 2017, nr 197, s. 38–46.

Pozytywny lub negatywny rezultat badań zapewne rozstrzygnąłby wszelkie kontrowersje.

Spośród średniowiecznych przedmieść Kazimierza (il. 8) największą rolę odgrywał Stradom, zwany też *Pons Regalis* (od Mostu Królewskiego na późniejszej Starej Wiśle między Kazimierzem a Stradomiem); jego mieszkańcy mieli swych przedstawicieli we władzach miasta i pewną autonomię. W 1360 roku Kazimierz Wielki ufundował na Stradomiu szpital; w związku z fundacją królowej Elżbiety z 1375 roku był on – wraz z kościołem św. Jadwigi – obsługiwany przez miechowskich bożogrobców (zespół adaptowany przez gmach austriackiej komory celnej, dziś ul. Stradom 12–14)¹⁹. Układ urbanistyczny Stradomia objął wydłużony, trójkątny plac w linii traktu handlowego przy przeprawie (moście) przez Wisłę (Starą) oraz pasma działek siedliskowych po obu stronach placu. Jego wnętrze – to jest teren pomiędzy dzisiejszymi ulicami Stradomską i św. Agnieszki, od XV do XVIII wieku zwany Rajem (od ogrodu) – od końca XIV wieku było zabudowywane w ramach rozwijających się tu własności duchownych kościoła na Skałce, a później także augustianów. Naprzeciwko, w rejonie dzisiejszej posesji przy ul. Stradomskiej 16, rozwijała się zabudowa w obrębie Piekła (nazwa, wywodząca się od pożaru, jest wymieniana od roku 1447 do XVIII wieku).

Pomiędzy Bramą Krakowską a ówczesnym głównym korytem Wisły znajdowało się przedmieście Szewskie (*inter sutores*) z zabudową po obu stronach północnego odcinka dzisiejszej ul. Krakowskiej, to jest ówczesnej Szewskiej. Oprócz szewców mieszkali tu też garbarze. Wypychanie szewców i garbarzy poza centrum miasta było częstą praktyką, a wiązało się z odorem świeżo garbowanej skóry²⁰. Od XIV aż po XIX wiek znajdowała się tutaj, na zapleczu dzisiejszej posesji przy ul. Krakowskiej 5, łaźnia zlokalizowana w widłach Wisły i biorącej stąd początek fosy.

Pomiędzy murem miejskim a ówczesnym głównym korytem Wisły umieszczone były ogrody mieszczańskie. Wzrost zaludnienia spowodował, że już w końcu XIV wieku regularne (lokacyjne?) działki ogrodowe zajmowane były przez chaty, zamieszkałe głównie przez rybaków. Tak powstało kolejne przedmieście. Jego pierwotna nazwa – wspomniane Blechy – świadcząca o bieleniu płótna, była od końca XV wieku wypierana przez późniejszą – Podbrzezie. Przedmieście rozwijało się przy dwóch rozwidlających się drogach, których przebieg wskazuje na związek ze starorzeczami – jedna z nich biegła równolegle do

¹⁹ S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów – ich nazwy i zmiany postaci*, Biblioteka Krakowska, t. 63–64, Kraków 1926, s. 80–96; J. Kuś, *Szpitalny kościół św. Jadwigi na Stradomiu w Krakowie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1975, nr 6, s. 259–265.

²⁰ P. Tyszką, *Ulica Szewska w Krakowie, miejsce rozboju dokonanego wiosną roku 1497*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, t. 47, nr 1–2, s. 103–112.

ówczesnej Wisły (relikt: dzisiejsza ul. Podbrzezie), druga równoległe do muru miejskiego (relikt: zachodni odcinek dzisiejszej ul. Miodowej).

Teren pomiędzy wschodnim odcinkiem murów obronnych a zakolem Wisły, odpowiadającym dzisiejszej ul. Daszyńskiego, zajęty był przez pola i folwarki; były to dawne role Bawołu (*fundus Bawol*). W rezultacie przyłączenia (i jednoczesnego lokowania) w latach 1357 i 1370 dwóch wsi: Zabłocia i Janowej Woli Kazimierz zyskał zaplecze rolnicze o powierzchni około 25 łanów, odpowiadające granicom późniejszego Podgórza; teren ten został następnie powiększony o Błonie (późniejszy Ludwinów).

4. Rozkwit miasta u schyłku średniowiecza i w czasach nowożytnych (il. 9)

Trzy pierwsze stulecia po lokacji to harmonijny rozwój miasta, które wypełniło się zabudową późnogotycką, renesansową i wczesnobarokową. U schyłku XV wieku faktem o doniosłym znaczeniu stało się osadzenie we wschodniej części Kazimierza, na terenie Bawołu, przeniesionych z Krakowa Żydów; od tej chwili aż po początek XIX wieku historia Kazimierza i jego rozwój przestrzenny postępowały dwutorowo – odrębnie w części chrześcijańskiej, a odrębnie w Mieście Żydowskim.

W XV wieku powstało wiele fundacji klasztornych. W 1405 roku przy parafialnym kościele Bożego Ciała osadzony został sprowadzony z Kłodzka konwent kanoników regularnych laterańskich, którzy przyczynili się do szybszego postępu prac przy budowie kościoła oraz wzniesli pierwotny klasztor, adaptując między innymi dawny dwór biskupi, uzyskany od biskupa Piotra Wysza w 1407 roku wraz ze wspomnianą, związaną z dworem posiadłością.

Rezultatem pobytu św. Jana Kapistrana było ufundowanie na Stradomiu klasztoru bernardynów przez kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Pierwotny, późnogotycki kościół, wzniesiony w latach 1450–1484, przypominał zapewne zachowaną do dziś świątynię wrocławską. Jednocześnie w pobliżu powstał klasztor żeński z kościołem św. Agnieszki. Aktywny przy fundacji klasztoru bernardynów Jan Długosz ufundował w latach 1471–1472 klasztor paulinów na Skałce. Pierwotny klasztor, mieszczący się w obrębie dzisiejszego skrzydła południowego, rozbudowany został w latach dwudziestych XVI wieku, zapewne z udziałem wawelskiego warsztatu Benedykta Sandomierzanina. Związki Skałki z Wawelem istniały już wcześniej: w 1505 roku murator Eberhardt z Koblencji ukończył budowę niezachowanej kaplicy św. Stanisława; umieszczony w niej sarkofag był zapewne dziełem Franciszka Florentczyka.

Od 1443 roku przed Bramą Wielicką, na prawym brzegu ówczesnego, drugorzędnego koryta Wisły (a więc na terenie dzisiejszego Podgórza), funkcjonował

szpital dla ubogich. W 1447 roku rajcy kazimierscy ufundowali przy nim drewniany kościółek o typowym dla szpitalnych świątyń wezwaniu św. Leonarda. Zniszczony wylewem Wisły w 1700 roku, został wkrótce potem rozebrany²¹.

Nurt renesansowy, reprezentowany przez artystów włoskich, rozwijał się w pierwszej połowie XVI wieku powoli. W pracach przy kościele św. Katarzyny uczestniczyli budowniczowie miejscowi, między innymi magister Jakub z Miechowa. Z Bartłojem Berreccim, który w 1528 roku przyjął prawo Kazimierza, nie udało się dotąd powiązać żadnego dzieła na terenie tego miasta. Archiwalnie udowodniona jest natomiast działalność jego współpracowników: Giovanniego Cini ze Sieny i Filipa z Fiesole, którzy w 1536 roku wzniesli niezachowany dom w miejscu dzisiejszej kamienicy przy ul. Józefa 36 na terenie Miasta Żydowskiego²², znany z rysunku Ekielskiego z 1869 roku (il. 38–39) i projektu restauracji z 1830 roku²³, opisany w lustracji wiertelniczej z 1764 roku. Formy renesansowe zapanowały powszechnie po pożarze z 1556 roku. Księgi miejskie z tego okresu wymieniają szereg nazwisk budowniczych włoskich. Spośród miejscowych znaczną aktywnością wyróżniał się Stanisław Baranek, aktywny między innymi przy budowie bożnicy Remuh.

Wiek XVI przyniósł rozwój inwestycji komunalnych (między innymi systemu zaopatrzenia miasta w wodę) oraz przemysłu, reprezentowanego na przykład przez młyn papierniczy, który w 1522 roku miał zbudować drukarz Hieronim Wietor koło Bramy Skawińskiej.

Przed klęską najazdu szwedzkiego zabudowa murowana, w większości piętrowa, zdecydowanie dominowała w centrum Kazimierza i Stradomia, podczas gdy drewniana przeważała na obrzeżach i pozostałych przedmieściach²⁴. Przy rynku domy drewniane (głównie zajazdy) znajdowały się jeszcze w pierzei południowej, przy ówczesnej ul. Krakowskiej stał tylko jeden dom drewniany, przy ówczesnej ul. Wielickiej nie było żadnego. Półwiecze poprzedzające najazd nosiło już znamiona stagnacji. W przeciwieństwie do XVI wieku ruch budowlany koncentrował się głównie w klasztorach. Na uwagę zasługuje działalność prepozyta kanoników regularnych laterańskich ks. Marcina Kłoczyńskiego (1611–1644) i jego następcy Jacka Liberiusza (1644–1673)²⁵. Rozbudowy klasztorów prowadzili też augustianie (z udziałem muratora Jana Laytnera) i paulini.

²¹ M. Rożek, *Nie istniejące kościoły Krakowa*, dz. cyt., s. 117; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum*, dz. cyt., s. 67–68.

²² B. Krasnowolski, *Kamienica Jonasza syna Abrahama – dzieło współpracowników Berrecciego*, „Rocznik Krakowski” 2013, t. 79, s. 59–65.

²³ ANK. Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, sygn. 29/200/WMK/4532 (d. sygn. WMK V, 23).

²⁴ L. Belzyt, *Ludność i domy na Kazimierzu około roku 1600. Próba bilansu statystycznego*, „Czasy Nowożytne” 1997, nr 3, s. 22–23.

²⁵ J. Bieniarzówna, *Kłoczyński Marcin*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 54; też, *Liberiusz Jacek*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17,

5. Miasto Żydowskie

Problem przybycia pierwszych grup żydowskich do Kazimierza nie został jeszcze wyjaśniony. W 1494 roku Żydzi krakowscy²⁶ przeniesieni zostali do Kazimierza na polecenie Jana Olbrachta. Ówczesne Miasto Żydowskie (il. 10) objęło część dawnego Bawołu, odpowiadającą całej obecnej ul. Szerokiej, przylegając od wschodu i północy do muru obronnego; sytuacja taka była charakterystyczna dla żydowskich enklaw w polskich miastach²⁷. W obrębie tego terenu pozostało szereg własności chrześcijan, które wykupywane były przez Żydów na podstawie umów z władzami Kazimierza z lat 1533 i 1553–1554. Umowy te dotyczyły też pierwszego poszerzenia granic miasta (w kierunku zachodnim, do dzisiejszej ul. Jakuba) i kolejnego, z przyłączeniem terenu po południowej stronie ówczesnej ul. Żydowskiej, między murem obronnym a uliczką w rejonie dzisiejszej ul. Wąskiej. W 1583 roku dołączono zaplecza tych posesji, sięgające po granicę cmentarza przy kościele św. Wawrzyńca. W 1608 roku Miasto Żydowskie osiągnęło swój ostateczny zasięg w wyniku przyłączenia terenu od dzisiejszej ul. Jakuba po dzisiejszy Plac Nowy włącznie. Jednocześnie Żydzi uzyskali dwór Jordanów, wspomniany w źródłach od 1527 roku, jedną z najokazalszych siedzib szlacheckich na terenie Kazimierza (il. 58). Znajdował się on w sąsiedztwie kanału, który biegł z klasztoru kanoników regularnych przez dzisiejszą ul. Nową; byłby to więc rejon zapleczy posesji przy dzisiejszej ul. Józefa 22, wględnie teren Placu Nowego.

Miasto Żydowskie odcięte było od chrześcijańskiego parkanem, zastąpionym w 1627 roku przez mur, w którym przewidziano zrazu trzy bramy. Najważniejsza, funkcjonująca do końca istnienia miasta, przegradzała dawną ul. Żydowską u zbiegu z dzisiejszą ul. Jakuba, druga mieściła się w murze cmentarza od ul. Jakuba (wiązała się z pierwotnym zasięgiem miasta), trzecia prowadziła – jako furtka w murze miejskim – na Podbrzezie.

Do najstarszego okresu rozwoju Miasta Żydowskiego należy odnieść początki dzisiejszej bożnicy Starej, dobudowanej do muru obronnego. Przebudowa

---

Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 282–283; M. Friedberg, *Kraków w dobie Odrodzenia (wiek XVI i pierwsza połowa XVII)*, w: *Kraków. Studia nad rozwojem miasta*, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957; J. Samek, *Pozycja kościoła Bożego Ciała w sztuce Krakowa oraz jego rola w poczynaniach artystycznych kanoników regularnych kongregacji krakowskiej*, w: *Studia z dziejów kościoła Bożego Ciała w Krakowie*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1977, s. 23–32.

²⁶ O osadnictwie żydowskim w Krakowie zob. D. Niemiec, *Siedziby żydowskie w średniowiecznym Krakowie*, w: *Cracovia Iudaeorum 3D*, dz. cyt., s. 41–56; B. Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz*, dz. cyt., s. 171–173.

²⁷ M. Piechotka, K. Piechotka, *Oppidum Iudaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

z ukształtowaniem renesansowej bryły i detalu, zakończona w 1570 roku, była dziełem włoskiego budowniczego Mateo Gucciego²⁸.

Do programu miasta (gminy) należały też mykwa, cmentarz i szpital. Mykwa²⁹, o usytuowaniu może identycznym z obecnym (północny skraj posesji po wschodniej stronie dawnego nawsia Bawołu, dziś ul. Szeroka 6), wzmiankowana była już w 1485 roku, a więc dziesięć lat przed przesiedleniem Żydów krakowskich do Kazimierza. Skomplikowanym zagadnieniem jest sprawa cmentarza³⁰. Początkowo nadal korzystano z cmentarza funkcjonującego pierwotnie w powiązaniu z gminą krakowską, w rejonie Dolnych Młynów, to jest dzisiejszej ulicy o tej nazwie oraz obecnych ulic Skarbowej i Czystej; po raz ostatni został tu wymieniony w 1599 roku. Powiązanie cmentarza – a raczej kolejnych cmentarzy – z Kazimierzem miało miejsce w XVI wieku. W 1513 roku wzmiankowany był cmentarz za murami Kazimierza, zapewne w rejonie dzisiejszej ul. Miodowej; sytuacji tej nie zaakceptował król, zapewne wobec ograniczenia dochodów ze znajdującego się tu folwarku. W rezultacie niewielki cmentarz urządzono w północnej części dzisiejszej ul. Szerokiej (jego pozostałością jest znajdujący się tu obecnie skwer); o czasie powstania mówi data 1549 roku, tak odczytana przez Ojzasa Mahlera na odkrytej przezeń macewie³¹. Dopiero w połowie XVI wieku powstał używany do końca XVIII stulecia cmentarz Remuh, wypełniający się okazałymi, renesansowymi i barokowymi macewami i sarkofagami³². Jako tradycję najstarszego szpitala (przytułku

²⁸ E. Duda, *Stara Bożnica na krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofory” 1998, nr 20, s. 39–50; tenże, *Historia i architektura synagogi Starej od XVI wieku po jej adaptację na muzeum po II wojnie światowej*, w: E. Duda, A. Jodłowiec-Dziedzic, D. Niemiec, *Ostoja tradycji*, Kraków 2016; B. Krasnowolski, *Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego*, w: *Cracovia Iudaeorum* 3D, dz. cyt., s. 101–102 i 106; D. Niemiec, *Średniowieczna geneza Starej Synagogi z krakowskiego Kazimierza*, w: E. Duda, A. Jodłowiec-Dziedzic, D. Niemiec, *Ostoja tradycji*, dz. cyt., s. 23–24.

²⁹ A. Jakimyszyn, *Mykwa. Dzieje żydowskiej łaźni rytualnej w Krakowie*, Kraków–Budapeszt 2012; też, *Kazimierska mykwa do połowy XVII stulecia – kilka uwag na temat historii i wyglądu obiektu*, w: *Cracovia Iudaeorum* 3D, dz. cyt., s. 137–141.

³⁰ B. Krasnowolski, *Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego*, dz. cyt., s. 102–103 i 105.

³¹ O. Mahler, „Gazeta Gminna. Organ Urzędowy Gminy Żydowskiej Wyznaniowej w Krakowie” 1937, nr 4, s. 8 (dotyczy nagrobka z datą 1549 roku na cmentarzu w północnej części ul. Szerokiej); M. Rympel, *Słowo o Żydach krakowskich w okresie międzywojennym (1918–1939)*, w: *Kopiec wspomnień*, red. J. Gintel, Kraków 1964, s. 556–557.

³² K. Radwański, *Odkrycie renesansowych i barokowych nagrobków żydowskich na cmentarzu Remuh w Krakowie*, „Biuletyn Krakowski” 1960, nr 2, s. 62–72; E. Duda, *Stary cmentarz żydowski w Krakowie. Materiały inwentaryzacyjne*, „Krzysztofory” 1988, nr 15, s. 99–111; tenże, *Wybitni przedstawiciele społeczności żydowskiej spoczywający na nowym cmentarzu*, w: *200 lat nowego Cmentarza Żydowskiego w Krakowie*, red. L. Hońdo, *Studia Judaica Cracoviensia. Series Fontium*, t. 13, Kraków 2010, s. 65–79; L. Hońdo, *Stary żydowski cmentarz w Krakowie. Historia cmentarza, analiza hebrajskich inskrypcji*, Rozprawy Habilitacyjne UJ,

dla starców) można interpretować dom zaznaczony na planie Senackim na ul. Szerokiej, przylegający od zachodu do ogrodzenia wspomnianego niewielkiego cmentarza.

Wraz z rozwojem Miasta Żydowskiego powstawały uczelnie rabiniczne – jesziwy. Założycielem pierwszej – w skali kraju – był Jakub Polak (zmarły po 1522 roku)³³. Postępowała budowa kolejnych bożnic. Drugą chronologicznie była bożnica Remuh³⁴, wzniesiona w latach 1553–1558 jako fundacja Izraela ben Josefa Auerbacha dla syna, słynnego Mojżesza Isserlesa (ok. 1525–1572 roku)³⁵. Renesansowa budowla (o zatartej pierwotnej formie), powiązana z cmentarzem, stała w miejscu tylnej oficyny kamienicy Izraela ben Josefa Auerbacha. Około 1560 roku powstała bożnica Wysoka, z salą modlitewną nadbudowaną nad wcześniejszą kamienicą³⁶. W pierwszej połowie XVII wieku utworzono cztery kolejne bożnice, z których trzy były prywatnymi fundacjami. Około 1617 roku Mojżesz Jakubowicz Jekes przeznaczył piętro swej kamienicy – przylegającej do muru obronnego Kazimierza, po północnej stronie Starej Bożnicy – na modlitewnię dla swego zięcia, słynnego kabalisty Natana Spiry³⁷. Tak powstała jedyna niezachowana dzisiaj (zburzona w 1941 roku) bożnica Na Górcie, znana z ikonografii i wzmianek źródłowych³⁸. Nazwa może wywodzić się zarówno z sytuacji sali modlitewnej, jak i z położenia nad skarpą niezachowanego dzisiaj stawu, wmontowanego w fosę Kazimierza. Brat owego Mojżesza, Izaak (Ajzyk) Jakubowicz Jekes³⁹, był fundatorem największej kazimierskiej bożnicy – Izaaka (Ajzyka), wzniesionej w latach 1638–1644, w końcowym etapie prac zapewne z udziałem królewskiego warsztatu budowlanego⁴⁰. W 1620 roku zamożny kupiec Wolf Bocian (Popper) ufundował na zapleczu swej posesji przy ul. Szerokiej bożnicę znaną pod jego nazwiskiem. Fundacją kahału jest

t. 340, Kraków 1999; tenże, *Inskrypcje Starego Żydowskiego Cmentarza w Krakowie*, cz. 1, Prace Międzywydziałowej Komisji Historii i Kultury Żydów, t. 3, Kraków 2000.

³³ H. Halkowski, *Jakub (ben Józef) Polak*, w: *Krakowianie: wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, M. Fryźlewicz, katalog wystawy, Kraków 2006, s. 10–11.

³⁴ T. Żychiewicz, *Bożnica Remuh, dokumentacja naukowo-historyczna*, Kraków 1957, maszynopis, archiwum WKZ; B. Krasnowolski, *Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego*, dz. cyt., s. 105–106.

³⁵ Z. Borzymińska, *Isserles Mojżesz*, w: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje kultu, religia, ludzie*, t. 1, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 635–636.

³⁶ B. Krasnowolski, *Bożnica Wysoka na krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofory” 2002, nr 21, s. 35–46.

³⁷ H. Halkowski, *Natan Nata (ben Salomon) Spira*, w: *Krakowianie: wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, dz. cyt., s. 17–19.

³⁸ B. Krasnowolski, *Kazimierskie Miasto Żydowskie i jego zabudowa w połowie XVII wieku w świetle niektórych przekazów źródłowych*, dz. cyt., s. 12–14.

³⁹ H. Węgrzynek, *Jakub Izaak (zwany Jekes lub Izaak Bogaty, ?–1653)*, w: *Żydzi w Polsce – dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 192.

⁴⁰ B. Krasnowolski, *Bożnice i cmentarze kazimierskiego Miasta Żydowskiego*, dz. cyt., s. 111–113.

bożnica Kupa⁴¹ (skrót: *kupat-ha-tehilla* – z kiesy kahału), zbudowana w pierwotnej postaci w latach 1635–ok. 1643, zlokalizowana przy północnym odcinku muru obronnego Kazimierza i powiązana ze szpitalem-przytułkiem, w związku z czym określana w źródłach łacińsko- i polskojęzycznych jako Szpitalna.

Zabudowa mieszkalna stworzyła dwie enklawy⁴². Murowana, renesansowa wypełniła całe niemal Miasto Żydowskie w jego szesnastowiecznych granicach, a więc przy dzisiejszej ul. Szerokiej oraz przy wschodnim wylocie dzisiejszej ul. Józefa. Powstające tu domy, o bogatym detalu opracowanym analogicznie jak w domach chrześcijańskich (między innymi międzyokienne kolumny w reprezentacyjnych pomieszczeniach), cechowały się właściwym sobie programem użytkowym, z charakterystyczną troską o maksymalne wykorzystanie powierzchni dla celów mieszkalnych. Bez porównania skromniej przedstawiała się zabudowa mieszkalna powstająca na terenach uzyskanych przez Żydów w latach 1583 i 1608. Były to enklawy przeznaczone dla uboższej ludności, z domami drewnianymi, które w ciągu następnych stuleci stworzyły labirynt zacierający średniowieczny układ urbanistyczny.

6. Upadek Kazimierza: od potopu szwedzkiego do rozbiorów

Najazd szwedzki przyniósł katastrofalne zniszczenia Kazimierza⁴³, postępujące w następnych dziesięcioleciach wskutek kryzysu ekonomicznego⁴⁴. W obrębie rynku, gdzie zniszczeniu uległa połowa domów, zrujnowane zostały między innymi sukiennice. Nieco większe były zniszczenia w rejonie Psiego Rynku, największe (ok. 75% zabudowy) w rejonie dzisiejszych ulic Skawińskiej i Piekarskiej („pustki” dominowały tu aż do początku XIX wieku). Nie mniejsze były zniszczenia Miasta Żydowskiego. Całkowitej zagładzie uległa zabudowa Stradomia i większość przedmieścia Szewskiego, pojedyncze domy przetrwały na Podbrzeziu.

⁴¹ M. Bogusz, *Kraków – bożnica Kupa, dokumentacja z badań architektonicznych*, Kraków 1993, maszynopis, archiwum WKZ; W. Niewalda, H. Rojkowska, *Bożnica Kupa, dokumentacja z badań architektonicznych*, Kraków 1993, maszynopis, archiwum WKZ; H. Rojkowska, A. Sudacka, *Bożnica Kupa, dokumentacja historyczna*, Kraków 1992, maszynopis, archiwum WKZ.

⁴² B. Krasnowolski, *Kazimierskie Miasto Żydowskie i jego zabudowa w połowie XVII wieku w świetle niektórych przekazów źródłowych*, dz. cyt., s. 7–33; B. Krasnowolski, M. Łukacz, *Zabudowa mieszkalna kazimierskiego Miasta Żydowskiego do połowy XVII wieku*, w: *Cracovia Iudaeorum 3D*, dz. cyt., s. 143–178.

⁴³ L. Sikora, *Szwedzi i Siedmiogrodzianie w Krakowie, 1655–1657*, Biblioteka Karkowska, t. 39, Kraków 1908.

⁴⁴ B. Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz w dobie upadku*, dz. cyt., s. 139–158.

Szwedzi dokonali prowizorycznego wzmocnienia średniowiecznej linii obronnej przez usypanie po stronie wschodniej i południowej wału wzmocnionego szańcami⁴⁵. Te ziemne fortyfikacje polowe, umacniane zapewne w okresach wielkiej wojny północnej i konfederacji barskiej, przetrwały do końca XVIII wieku. Plany fortyfikacyjne miasta, opracowywane po potopie z udziałem Krzysztofa Mieroszewskiego, nie zostały w praktyce zrealizowane.

Tempo odbudowy domów mieszczańskich było na ogół wolniejsze od postępu zniszczeń. Miasto nie zdobyło się też na odbudowanie zniszczonych mostów (mimo uchwały sejmu z 1661 roku i poleceń królewskich), a nawet na remont ratusza.

Większość spośród remontowanych wówczas domów należało do klasztorów, które rozwijały się dzięki licznym fundacjom. Na nowo wzniesiono klasztory Stradomia: bernardynów (udział Mieroszewskiego polegał tu zapewne tylko na „wtopieniu” bębna kopuły w dach celem zachowania pola ostrzału dla wawelskiej artylerii), bernardynek i bożogrobców. Na Kazimierzu na czoło wysuwa się budowa klasztoru paulinów, gdzie czynny był budowniczy kazimierski Jan Zaor, działający jednocześnie przy nadbudowie piętra nad klasztorem augustianów⁴⁶. Nieco później (1683–1693) powstała architektoniczna oprawa Sadzawki św. Stanisława, dzieło pińczowskiego kamieniarza Jacka Napory⁴⁷. Prace przy kaplicach kościoła Bożego Ciała podjęli kanonicy regularni. W latach 1673–1694 poszerzyli oni znacznie swój ogród, włączając w jego obręb „pustki” po wyburzonych domach przy ul. św. Wawrzyńca i wznosząc zachowaną do dziś altanę. Jednocześnie, przy poparciu biskupa Jana Małachowskiego, powstawały nowe klasztory, przejmujące drogą darowizn lub zakupów opuszczone domy i posesje: misjonarzy na Stradomiu (1682–1694; il. 111)⁴⁸ i trynitarzy (1689–1695; il. 47)⁴⁹. Analogiczne zamierzenie nie udało się natomiast pijarom, którzy w latach 1663–1664 osiedlili się po południowej stronie ul. Skawińskiej.

Kolejne klęski spadły na miasto w okresie wielkiej wojny północnej, nieprzerwany ciąg kontrybucji trwał jeszcze po ustaniu działań wojennych. W zniszczonej już w drugiej połowie XVIII wieku południowo-zachodniej

⁴⁵ J. Bogdanowski, *Warownie i zieleni twierdzy Kraków*, Kraków 1979, s. 58 i 26; B. Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz*, dz. cyt., s. 205–208.

⁴⁶ M. Krasnowolska, *Przyczynki do działalności budowlanej Jana Zaora*, „Rocznik Krakowski” 1978, t. 49, s. 170–173.

⁴⁷ W. Skiernia, *Kraków: Sadzawka św. Stanisława bpa na Skalce*, „Studia Claramontana” 1996, t. 17, s. 595–624.

⁴⁸ B. Krasnowolski, *Dwie siedziby „Naszej Przyszłości”*, w: *Sto tomów „Naszej Przyszłości”. Bibliografia. Dzieje. Ludzie*, red. J. Dukąła, J. Kopiec, Kraków 2003, s. 241–246.

⁴⁹ Tenże, *Z dziejów kształtowania zespołu Trynitarzy i szpitala Bonifratrów*, w: *Bracia, czyńcie dobro. 400 lat Zakonu Bonifratrów w Polsce 1609–2009*, red. M. Surdacki, Kraków 2009, s. 158–163.

części miasta zatarciu uległy nawet ulice. Kryzys pogłębił się w okresie konfederacji barskiej, kiedy we wszystkich klasztorach i zachowanych jeszcze domach stacjonowały wojska rosyjskie.

Ruch budowlany, podobnie jak po potopie szwedzkim, skupiał się głównie w klasztorach; wobec ostatecznego wykruszenia się miejscowych sił budowlanych na czele robót stawiali wybitni, sprowadzani spoza miasta przybysze. Pierwsi podejmują pracę misjonarze, których późnobarokowy kościół powstaje w latach 1719–1728 według projektów wykształconego w Rzymie Kaspra Bażanki⁵⁰. Po nich do robót przystępują paulini – miejsce ciasnego kościoła gotyckiego zajmuje okazała, późnobarokowa świątynia, wznoszona zrazu (1733–1738) według projektów Antoniego Gerarda Münzera z Brzegu, potem zaś (1740–1751) przybyłego z Warszawy Włocha Antoniego Solariego⁵¹. Ostatnią realizacją jest kościół trynitarzy z klasztorem. Po próbach z lat 1738–1743, zakończonych fiaskiem ze względów finansowych, w latach 1751–1759 kościół wzniesiony został przez Franciszka Placidiego⁵².

Ostatnie lata Rzeczypospolitej przynoszą pewne objawy przezwycięzania kryzysu. Jeszcze w XVIII wieku zabudowuje się ponownie ciąg dawnych ulic Wielickiej, Krakowskiej, przedmieścia Szewskiego i Stradomia. Prowadzone roboty porządkowe łączą się z rozbieraniem niektórych dawnych budowli (na przykład kościołów św. Wawrzyńca i św. Jakuba⁵³, początkami likwidowania murów miejskich) i brukowaniem ulic. Pojawiają się załężki przemysłu;

---

⁵⁰ O. Zagórowski, *Architekt Kacper Bażanka, około 1660–1726 r.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1956, t. 18 (1), s. 84–122; zob. też A. Bochnak, *Komunikat o projekcie owalnego kościoła dla misjonarzy w Krakowie*, „Prace Komisji Historii Sztuki” 1948, t. 9, z. 1, s. 259–260; J. Lepiarczyk, *W sprawie fasady późnobarokowego kościoła Misjonarzy na Stradomiu*, „Rocznik Krakowski” 1986, t. 52, s. 61–71. Nie doczekał się realizacji awangardowy w środowisku krakowskim projekt kościoła na rzucie owalu, opracowany zapewne przez jezuickiego architekta-dyletanta Stanisława Solskiego (zm. 1701); zob. A. Małkiewicz, *Niezrealizowany projekt krakowskiego kościoła Misjonarzy na Stradomiu i jego domniemany autor. Przyczynek do działalności architektów-dyletantów w Krakowie w epoce baroku*, „Rocznik Krakowski” 2009, t. 75, s. 71–82. O rozpoczęciu prac w 1719 roku świadczy ówczesne pismo do władz miejskich Kazimierza, w którym misjonarze uspokajają, „iż ten parkan, który przed mieyscem na fundamenta kościelne determinowanym stawiamy, skoro fundamenta i mury kościoła wyniesiemy, abyśmy mogli mieć nimi zawarcie od ulicy, zniesiemy, ani na tym mieyscu muru albo smętarka zakładać nie zamyślamy”, ANK, sygn. 29/34/893 (d. sygn. K. 893), s. 13.

⁵¹ J. Lepiarczyk, *Wiadomości źródłowe do dziejów budowy i urządzenia barokowego kościoła Na Skalce w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1961, t. 35, s. 57–90.

⁵² Tenże, *Architekt Franciszek Placidi, ok. 1710–1782*, „Rocznik Krakowski” 1965, t. 37, s. 63–126; A. Witko, *Trynitarze*, Kraków 1999.

⁵³ *Ks. prymasa Poniatowskiego spustoszenia kościelne w Krakowie*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny, seria 2, t. 36, Kraków 1918; M. Wolski, *Nie istniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego na Kazimierzu*, dz. cyt., s. 11–24; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum*, dz. cyt.

ks. Wacław Sierakowski⁵⁴ planuje budowę fabryki sukna przy dzisiejszej ul. Józefa 22 (ostatecznie powstaje ona na Stradomiu; jej tradycję przekazuje do dziś nazwa ul. Sukienniczej, zob. niżej). Bardzo poważną rolę odgrywa działalność Komisji Dobrego Porządku (1786–1791), do zasług której należy zwłaszcza uporządkowanie – przynajmniej w sferze formalnoprawnej – spraw własnościowych, wprowadzenie numeracji parcel, wykazanie nadużyć władz, stworzenie podstaw dla nowych planów urbanistycznych oraz do włączenia Kazimierza do Krakowa⁵⁵.

7. Rozwój Kazimierza jako dzielnicy Krakowa (1791/1800–1939)

Ostateczne przezwyciężenie kryzysu przyniósł wiek XIX. Nawet okupacja austriacka (1796–1808) nie zdołała zahamować dzieła rozpoczętego przez Komisję Dobrego Porządku. W 1808 roku powstał opracowany przez Ignacego Chambrę plan regulacyjny, obejmujący Miasto Żydowskie⁵⁶. Zbudowano pierwszy od czasów potopu szwedzkiego stały most na Wiśle, wzniesiono klasycystyczny gmach komory celnej na Stradomiu, adaptując zlikwidowany klasztor bożogrobców.

Prawdziwy rozwój nastąpił w czasach Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815–1846; il. 11)⁵⁷. Szczegółowe plany regulacyjne podsumowane zostały w dwóch kolejnych planach „upiększenia” Kazimierza przez ówczesnych dyrektorów Urzędu Budownictwa Miejskiego: Bogumiła Trennera (1833) i Karola Kremera (1843; zatwierdzony w roku następnym)⁵⁸; w 1847 roku analogiczny plan uzyskał Stradom.

⁵⁴ E. Burda, *Sierakowski Wacław Hieronim*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 306–317.

⁵⁵ M. Niezabitowski, *Pierwszy „Wielki Kraków” – proces „pękania” murów obronnych Krakowa 1791–1802, „Krzysztofor”* 2005, nr 23, s. 71–78; R. Kołodziejczyk, *Ludność chrześcijańskiego Kazimierza pod Krakowem w XVIII wieku. Studium społeczno-demograficzne*, Biblioteka Krakowska, t. 170, Kraków 2024, s. 46–47.

⁵⁶ ANK, sygn. 29/1410/ABM/Teka XXI, pl. 8. Ustalenia tego planu powtarza *Plan do Regulowania i Upiększenia Miasta Żydowskiego pod Krakowem z 1835 roku* (tamże, pl. 7). O sytuacji Żydów w dobie reform józefińskich zob. S. Grodziski, *Stanowisko prawne Żydów w Galicji: reformy Marii Teresy i Józefa II (1772–1790)*, w: *Lud żydowski w narodzie polskim. Materiały sesji naukowej w Warszawie, 15–16 września 1992*, red. J. Michalski, Warszawa 1994.

⁵⁷ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, J. Demel, *Działalność urbanistyczna i architektoniczna Senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815–1846*, *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki*, t. 4, Warszawa 1963; B. Krasnowolski, *Urbanistyka i sztuka Wolnego Miasta Krakowa 1815–1846*, dz. cyt., s. 55–91.

⁵⁸ U. Bęczkowska, *Karol Kremer i krakowski urząd budownictwa w latach 1837–1860*, *Ars Vetus et Nova*, nr 31, Kraków 2010. W 1837 roku Wydział Spraw Wewnętrznych i Policji Wolnego

Do planu z 1843 roku dołączony został obszerny *Opis (...) upiększenia Kazimierza i Żydowskiego Miasta*, sygnowany przez Kremera 17 grudnia 1844 roku⁵⁹. Zakreślony tu program jest tak istotny, że zasługuje na obszerne cytowanie. Na wstępie bardzo krytycznie oceniono stan zastany, a ocena ta kontrastuje z licznymi informacjami o wcześniejszym brukowaniu ulic:

Kazimierz i Miasto Żydowskie są dotenczas w stanie zupełnie zaniedbanym, tak pod względem zdrowia mieszkańców, jak bezpieczeństwa publicznego (...). Ta część miasta nie ma dostatecznej ilości wychodów [terminem tym określano ulice wyprowadzane poza zwartą zabudowę i historyczne centrum], któreby służyły nie tylko dla dogodniejszej komunikacji, ale nadto do przewiewu powietrza, do odcieku wody deszczowej, która obecnie nagromadziła się w kałuże w ubocznych częściach miasta (...), a które (...) są kłódką publiczną i skutkiem wszelkiego rodzaju nieczystości zarażają powietrze całego miasta niezdrowymi wyziewami. Wielka część domów nie ma wcale dziedzińców, a tem samem mieszkańcy takowych ulice publiczne jako dziedzińce używają (...). Nędzne chaty w tej części miasta [chodzi o drewnianą zabudowę w rejonie dzisiejszych placów Nowego i Bawół, czyli na terenach włączonych do Miasta Żydowskiego w latach 1608 i 1583] za każdym wiatrem, po każdym obfitym śniegu, doznają uszkodzeń tak znacznych, iż się do zamieszkania niebezpiecznymi stają. Dyrekcyja Policji wykazuje je przeto jako opustoszałe, które rozebrane i na nowo z twardego materiału odbudowane być winny. Dotąd jednakowoż Wydział Spraw Wewnętrznych nie mógł użyć właściwych środków do zmuszenia właścicieli, aby nowe domy murowali, albowiem dla braku ogólnego planu upiększenia nie można było właścicielom wskazywać właściwą linię, w której budować się winni, a nadto większa część tych domków zajmuje tak małą powierzchnię (...), iż niepodobieństwem na tak szczupłym miejscu dom murować (...). W projektowaniu planu (...) przewodniczyła zasada, aby naprzód w częściach miasta najbardziej zaludnionych utworzyć wyjścia [na] zewnątrz miasta (...). Po wtóre, aby urządzić się mające ulice nie przechodziły przez żaden budynek murowany (...), ale ile możliwości trafiały na domki same przez się upadkiem grożące. Po trzecie szerokość ulicom nadawano jedynie taką, jaka jest nieodzownie potrzebną i przy stosowaniu się do domów istniejących murowanych. Po czwarte starano się ulicom nadawać kierunek o ile możliwości prosty (...). Na koniec, gdy jeszcze

---

Miasta pisał do Urzędu Budownictwa: „oprócz złożonego (...) *Planu upiększenia Miasta Żydowskiego* – Wydział potrzebuje równie *Planu upiększenia Kazimierza* całego z Placem Wolnica zwanym z przyległymi temu Ulicami – jako już w nowych kierunkach przez Senat Rządzący zatwierdzonego”, ANK, sygn. 29/1410/ABM 1484, s. 277.

⁵⁹ ANK, sygn. 29/1410/ABM 1484, s. 643–655; wszystkie uzupełnienia w cytatach pochodzą od autora.

Rząd cesarsko-austriacki a później Senat Rządzący różne linie upiększenia szczegółowe pozatwierdzał, starano się te linie utrzymać i tylko je w jedną całość połączyć.

Dalszy tok wywodów dotyczy szczegółowych, opisanych niżej propozycji.

Prowadząc dalsze burzenie murów obronnych⁶⁰, zastrzegano zachowanie fragmentów stanowiących oparcie dla domów mieszkalnych, a także fundamentów przy korycie Wisły⁶¹. Zakładano adaptację pozostałości historycznego układu urbanistycznego w obrębie planu współczesnego. Prowadziło to do zmian, zwłaszcza na terenach „pustek”. Najdalej idące przekształcenia objęły rejon dawnego rynku, który zredukowany został do dzisiejszego Placu Wolnica (zob. Plac Wolnica). Przez „porośnięte drzewiną” pustki w miejscu Psiego Rynku przeprowadzona została (częściowo w nawiązaniu do starego układu) droga, która po zlokalizowaniu tu gazowni (1856) otrzymała nazwę ul. Gazowej (zob. ul. Gazowa). Całkowicie nową koncepcją stało się przebicie pobliskiej ul. Mostowej (zob. ul. Mostowa); budowa mostu Franciszka Józefa ukończona została pod panowaniem austriackim. Do najpilniejszych poczynąń zaliczano porządkowanie dawnego Miasta Żydowskiego⁶², faktycznie zespolonego z całym Kazimierzem dzięki zezwoleniu Żydom na swobodne osiedlanie się

⁶⁰ Intensywne prace w tym zakresie prowadzono już w dobie Księstwa Warszawskiego, wykorzystując pozyskane materiały dla różnorodnych inwestycji: nowych budowli, brukowania ulic, budowy kanałów. Już w 1809 roku krakowski magistrat „w imieniu Napoleona Wielkiego” wydawał dyspozycje inspektorowi budownictwa odnośnie do „kamienia i cegły z murów rozebranych”, w roku następnym zaś ten sam inspektor przedkładał informacje „względem rozwalonego muru mieyskiego (...) na Kazimierzu”, ANK, sygn. 29/1410/ABM 1533, s. 39 i 81. Zob. też między innymi *Wykaz Materyałów, cegły (...) oraz kamienia z murów mieyskich wylamanego, tak na mieyskie, iako y na inne publiczne budowle, według anszlagów przez Urząd Budowniczy Mieyski w latach 1812–1813 y 1814 wyszczególnionych (...)*, ANK, sygn. 29.1410/ABM 1534, s. 37. W 1813 roku rozbierano Bramę Wielicką (wypłata za „zwalenie całego sklepienia”, tamże, s. 315, sygn. 29/1410/ABM 1533, s. 349 i 491), w 1814 roku kamienia „z wylamanych murów przy Bramie Wielickiej y Skawińskiej” używano „do reparacyi drogi przed kościołem Augustyanów” (sygn. 29/1410/ABM 1484, s. 4). Rzut nieistniejących już bram Skawińskiej i Wielickiej (podpisany: „była Brama Wielicka”) zaznaczono na planach z lat 1824 i 1825, sygn. 29/1410/ABM/Teka XXI, pl. 3–4. Z kolei z 1822 roku pochodzi *Plan okazujący miejsce przy dawney Skawińskiej Bramie*, sygn. 29/200/273 WMK VI/4353.

⁶¹ Już w 1816 roku Senat zastrzegał, „aby fundamenta tych murów rusznemi nie były dla utwierdzenia brzegów i zabezpieczenia od płynącej w bliskości (...) Wisły” oraz „aby wszystkie domki opierające się o mur rzeczony były oszczędzonemi przez pozostawienie tych kawałków murów, które ściśle ściany tych domków składają”, ANK, sygn. 29/1410/ABM 1533, s. 499.

⁶² T. Gąsowski, *Żydzi krakowscy w latach 1796–1939*, „Krzysztoforzy” 1988, nr 15; A. Jakimyszyn, *Żydzi krakowscy w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej. Status prawny, przeobrażenia gminy, system edukacyjny*, Kraków–Budapeszt 2008.

w innych rejonach tej dzielnicy (1817) i wyburzaniu murów (od 1822 roku); plany zakładały tu regulację ulic Kupa, Estery i Jakuba (zob. niżej) z przebicciem dwóch ostatnich poza linię muru obronnego.

Niektóre koncepcje urbanistyczne z omawianego okresu realizowane były dopiero po upływie kilku dziesięcioleci, głównie w ostatniej ćwierci XIX wieku. Należy tu wymienić między innymi „wyprostowanie” ul. św. Wawrzyńca (zob. ul. św. Wawrzyńca), wytyczenie otwartej na Starą Bożnicę osi ul. Bartosza i Placu Bawół (ostatecznie nie sfinalizowane), przebicie ul. Miodowej i uporządkowanie Placu Nowego (zob. niżej). Na dużą skalę prowadzono brukowanie ulic, związane często z ich regulacją. Do bruków używano przede wszystkim kamienia z rozbieranych murów obronnych. Niektóre realizacje miały związek z wydarzeniami politycznymi. I tak już w 1810 roku, a więc w okresie Księstwa Warszawskiego, magistrat zalecał Inspektorowi Budownictwa, „ażeby drogi na Kazimierzu, a osobliwie ku Kościołowi na Skałce (...) y około Kościoła Bożego Ciała, przed przyjazdem Najjaśniejszego Pana [chodziło o wizytę księcia warszawskiego i króla saskiego Fryderyka Augusta] naydokładniey wyreparowane zostały”. W końcu 1815 roku odnotowano wydatki „na reparacyą Drogi od nowey Wisły przez Kazimierz y Stradom ku Rogatce N° 3 dla powracaiącego Woyska Rossyiskego z Francyi”⁶³.

Czasy Rzeczypospolitej Krakowskiej przyniosły szybki rozwój klasycystycznej zabudowy⁶⁴, obejmującej kamienice i domy miejskie, zajazdy, przedmiejskie dworki; ożywioną działalność prowadzili wówczas budowniczowie: Ignacy Hercok, Antoni Pluszyński oraz Michał Wąsowicz.

Upadek Wolnego Miasta wstrzymał nieco rozmach budowlany, na dwudziestolecie bezpośrednich rządów austriackich przypada głównie kontynuacja wcześniejszych zamierzeń (ul. Miodowa), a także budowa linii kolejowej, której wysoki nasyp przeciął w 1850 roku pola kazimierskie.

Kolejny, dynamiczny rozwój Kazimierza wiąże się z erą autonomiczną (1866–1918)⁶⁵. Na czoło wysuwa się zasypianie koryta Starej Wisły⁶⁶ i ukształtowanie

⁶³ ANK, sygn. 29/1410/ABM 1484, s. 733; sygn. 29/1410/ABM 1534, s. 173.

⁶⁴ M. Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Architektura neoklasyczna w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1933, t. 24, s. 162–163; T. Żychiewicz, *Architektura klasycystyczna Kazimierza i Stradomia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1956, t. 1, nr 4, s. 297–348.

⁶⁵ J. Purchla, *Jak powstał nowoczesny Kraków. Studia nad rozwojem budowlanym miasta w okresie autonomii galicyjskiej*, Biblioteka Krakowska, t. 120, Kraków 1979. Zob. też materiały źródłowe: J. Dietl: *Projekt uporządkowania miasta Krakowa w ogólnych zarysach skreślony przez Prezydenta Miasta, odczytany na posiedzeniu Rady Miejskiej w dniu 5 stycznia 1871 r. odbytym*, Kraków 1871 oraz *Projekt zarządzenia brakowi mieszkań w Krakowie skreślony przez Prezydenta Miasta, odczytany na posiedzeniu Rady Miejskiej w dniu 3 czerwca 1872 roku odbytym*, Kraków 1872.

⁶⁶ J. Matuła, *Czy można zasypać Starą Wisłę. Sprawozdanie techniczne rozpoznające możliwość uregulowania Starej Wisły przez zasypianie jej koryta*, Kraków 1872.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

